

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

SPOMENICI NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE U JAJCU I NJIHOVA ZAŠTITA

LES MONUMENTS DE LA GUERRE DE LA LIBERATION
NATIONALE, A JAJCE, ET LEURS PROTECTION

UVOD

Zavod za zaštitu spomenika (kulture) NR Bosne i Hercegovine pristupio je planskom evidentiranju spomenika naše najnovije istorije na teritoriju čitave Republike. Uz pomoć narodnih odbora i organizacija Saveza Narodnooslobodilačkog rata putem pismene ankete prikupljeni su opšti (podaci o raznim vrstama spomenika NOR-a. Ti su podaci vrlo različito dati, negdje su samo šturo nabrojani objekti, negdje je o ovome ili o onome dato više podataka, na teritoriju nekih opština kao spomenici NOR-a shvaćeni su samo oni koji su u vidu skulptura podignuti iza Oslobođenja, itd. Općenito se može reći da je anketa imala svoj smisao, ali da je pružila samo prve podatke na osnovu kojih služba zaštite sada mora preduzeti niz akcija oko potpune i stručne evidencije, kao i niz drugih akcija oko pravilne zaštite barem onih najvažnijih spomenika. U tu svrhu se na pojedinim područjima pristupilo temeljитom evidentiranju spomenika. Jedan od najvrednijih kompleksa takvih spomenika svakako je Jajce pa smo mu među prvima posvetili pažnju.

Za ovaku vrstu poslova dosada nije bilo uzorka. Morao se naći i metod i oblik rada. Za takav rad ima i drugačijih teškoća. O događajima iz rata literatura je još uvijek vrlo oskudna. Materijali koji su prikupljeni za pisanje partizanskih kronika nisu još (provjereni i sređeni). Za vrijeme samoga Oslobođilačkog rata događaji su se vrlo rijetko zapisivali. Za takve poslove ljudi obično nisu imali vremena ni mogućnosti. Malo je ljudi koji su zapamtili sve što su doživjeli u ratu. I oni nestaju, ili nisu na okupu, pa je podatke o događajima vrlo teško kompletirati i provjeravati. Pa i oni ljudi koji su cijelo vrijeme ili veći dio vremena rata bili u Jajcu često su na pojedine događaje gledali na svoj način

zbog čega su im današnje izjave o istom događaju ponekad vrlo različite. Ima slučajeva gdje o jednoj te istoj stvari, ličnosti ili događaju, napr., sa tri strane dobijemo tri različita podatka. Neki su poslovi sami po sebi bili konspirativni i njih je znao samo ograničen broj ljudi. Itd. Pa i u takvim okolnostima nastojalo se da u ovome članku podaci budu što bolje provjereni. Znatna olakšica u radu bila je u tome što su neki podaci — datumi ili imena ljudi — mogli da se provjere u dokumentima Vojno istoriskog instituta u Beogradu ili preko ljudi koji su učestvovali u pojednim događajima u Jajcu za vrijeme rata a sada se nalaze na visokim državnim dužnostima. Tamo gdje je i pored toga neki podatak ostao nesiguran, nisam ga ni iznosio. U prikupljanju i provjeravanju podataka najviše su mi pomogli slijedeći drugovi: Derviš Kršlak, predsjednik NO opštine Jajce, Stipo Bilan, predsjednik NO sreza jajačkog, Radomir Mitić, sekretar Sreskog komiteta KP BiH u Jajcu, Dušan Marjanac, upravnik Muzeja Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu, Nemanja Vlatković, sekretar Savjeta za narodno zdravlje NR Bosne i Hercegovine, Albert Altarac, potpredsjednik NO opštine Stari Grad u Sarajevu, Dragi Milenković načelnik Istoriskog odjeljenja CK SKJ u Beogradu, Đorđe Andrejević-Kun, državni majstor-slikar u Beogradu, ing. arh. Živa Đorđević, državni potsekretar u Izvršnom vijeću NR Srbije i Boško Škaro, pukovnik JNA u Beogradu. Njima, kao i drugim koji su mi ukazali pomoć dugujem veliku zahvalnost.

Napominjem da eventualno navođenje pojedinih imena u vezi sa događajima u Jajcu nema svrhu da se nečije zasluge naročito ističu nego samo da se pojača vjerodostojnost podataka.

Sigurno je da ovaj rad ima i svojih nedostataka, naročito nepotpunosti, a možda bi se mogli navesti i razlozi za drugačiji metod i oblik u obradi ove vrste spomenika. Namjera mi je bila najviše u tome da pomognem da se spomenici NOB-e u Jajcu što stručnije evidentiraju za potrebe službe zaštite spomenika kulture.

Prvi dio radnje je kratak prikaz važnijih događaja NOR-a u Jajcu za koje je vezan niz spo-

menika, drugi dio se odnosi na same objekte i njihova spomenička svojstva, a treći je posvećen konzervatorskim problemima tih spomenika.

Osnovni tehnički podaci o važnijim zgradama, (koje je po službenoj dužnosti, samnom zajedno, prikupio na terenu ing. Alija Bejtić) kao i fotosnimci uzeti su iz evidencije Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH.

I

JAJCE U NARODNOOSLOBODILAČKOJ BORBI

Jajce je u istoriji naših naroda imalo istaknutu ulogu. Njegova davna prošlost nije dovoljno ispitana, ali se po mnogim znacima može zaključiti da je područje grada kao i njegove bliže i dalje okoline bilo poznato u doba Ilira i Rimljana, a pogotovo u kasnjem Srednjem vijeku i u vrijeme turskog osvajanja Bosne. O tome govore tragovi preistoriskih naselja u dolini Plive, bogati ostaci rimskih naselja, Mitrasov hram u samom gradu, bazilika u selu Mjudžićima, rimski vojni utvrđeni logor u Šipovu, a onda Toranj sv. Luke, odnosno ostaci crkve iz XIII vijeka u gradu, te utvrđeni grad Jajce velikog vojvode Hrvoja Vukčića, sa »katakombama«, iz kraja XIV i početka XV vijeka.

Poslije smrti Hrvoja Vukčića Jajce je postalo prestolnica bosanskih vladara — kralja Stjepana Ostoje, kralja Tome, a kasnije i njegovog sina Stjepana Tomaševića koji se tu i krunisao 1461 godine. Prvi pad Jajca pod Turke 1463 godine smatrao se događajem kojim je završen period slobodne srednjevjekovne Bosanske države. Iduće, 1464 god. mađarski kralj Matija Korvin oduzeo je Jajce od Turaka i utvrđuje ga kao »željeznu kapiju kršćanskog Zapada«. Konačno je Jajce palo u turske ruke god. 1527.

U istoriji Narodnooslobodilačkog rata Jajce pretstavlja poglavje od izuzetne važnosti. Iznijeću samo neke podatke o tome:

U Jajcu i okolini je Komunistička partija na vrijeme izvršila sve pripreme za organizaciju narodnog ustanka protiv okupatora i domaćih izdajnika i kapitalističkih vlastodržaca. Već u avgustu 1941 god. Janjsko-Pljevski odred oslobođa Šipovo i zarobljava 200 domobrana, nekoliko stotina pušaka i 2 topa. Malo zatim ovaj odred je preformiran u Treći krajiski odred koji pod komandom Simele Šolaje, Danka Mitrova, Makse Dakića, Rade Marjanca, Vase Butozana, Nemanje Vlatkovića i Stipe Bilana vrši niz značajnih, uspješnih akcija. Poznat je podvig legendarnog junaka Šolaje koji je sa 500 boraca noću između 2 i 3 novembra 1941 god. izvršio žestok napad na Jajce u kojem je osim ustaša i domobrana bio njemački

garnizon od 3000 dobro naoružanih vojnika. Šolaja je tada zauzeo Tвornicu i uporište Čusine, ali se zbog prevelike magle morao povući.¹ U jesen i krajem 1941 godine jajački partizani su značili ozbiljnu vojnu i političku snagu koja je u svojim rukama držala skoro čitav jajački srez².

Prvo oslobođenje Jajca uslijedilo je u jesen 1942 godine. Napad je organizovan po naređenju Vrhovnog štaba NOV i POJ. Prema zapovijesti Operativnog štaba za Bosansku Krajinu od 22. IX. pripreme su brižljivo izvedene, jer je neprijateljska posada brojala preko 1500 vojnika, od čega 6 satnija dobro naoružanih ustaša³. U napadu su učestvovali ove jedinice: Prva i Druga krajiska brigada, Druga proleterska brigada, Četvrti crnogorska brigada, Bataljon »Pelagić« i dijelovi Trećeg krajiskog odreda. Formirane su tri udarne grupe pod komandom Peke Dapčevića, Ljube Đurića i Milinka Kušića. Dijelovima Krajiskog odreda komandovao je Rade Marjanac. Crnogorska brigada je imala zadatku da zauzme komunikacije između Jajca i Donjeg Vakufa. Napad je počeo 24. septembra u 23 sata. Poslije žestokih borbi grad je zauzet 25. septembra predvečer⁴. Akcija je vrlo dobro izvedena. U borbi se naročito istakla Druga proleterska brigada koja je na juriš zauzela utvrđeno uporište Čusine. Veliki podvig učinio je Ranko Šipka koji je sa 2 bataljonom Druge krajiske brigade zauzeo jajačku tvrđavu i na nju postavio partizansku zastavu kao znak da je Jajce oslobođeno. U pobjedi je osobitu važnost imala artiljerija u čijem sastavu je bila i jedna haubica koju su partizani prošle godine zarobili od neprijatelja. Prilikom zauzimanja grada ubijeno je oko 400 ustaša, a zarobljeno je preko 500 ustaša i domobrana. Zaplijenjeni su 6 topova, 4 vagona artiljerijske i puščane municije i 52 va-

¹ Zbornik dokumenata iz NOR-a, tom II, Bilten Vrhovnog štaba, str. 126; Vladimir Dedijer, Dnevnik, II izdanje, Beograd, 1951, str. 213.

² Zbornik dokumenata iz NOR-a, tom II, Bilten Vrhovnog štaba, str. 102.

³ Zbornik dokumenata iz NOR-a, tom IV, knj. 7, str. 110—111.

⁴ Vladimir Dedijer, Dnevnik, str. 216.

gona soli što je u ondašnjim prilikama bilo od velikog značaja za NOV i oslobođene krajeve⁵. Zaplijenjene su i 2 haubice. U nizu uspjeha koji su donijeli oslobođenje mnogih gradova u Zapadnoj Bosni — Glamoča, Ključa, Livna, Mrkonić Grada i drugih — oslobođenje Jajca je značilo veliki događaj. »Uništeno je još jedno jako ustaško uporište u Krajini, stvoreni su još povoljniji vojnički i politički uslovi za nove bitke i pobjede...«, kaže se u Saopštenju Operativnog štaba za Bosansku Krajinu.⁶

U oslobođeno Jajce stigao je i drug Tito. To je bilo 28 septembra. Istog dana, naveče, Pozorište narodnog oslobođenja dalo je pretstavu za partizane i građanstvo⁷. Partizani su tada ostali u gradu do 5 oktobra zaključno, kada su se pod borbom sa Nijemcima, koji su uporno napadali već duže vremena, povukli, tako da je u Jajce neprijatelj ušao 6. oktobra. Pri povlačenju partizani su spalili zgradu Grand Hotela i onesposobili električnu centralu i tvornicu.⁸

Drugo oslobođenje Jajca bilo je oko dva mjeseca iza toga. Napad je uslijedio također po na-ređenju Vrhovnog štaba. U tu svrhu izdata je i zapovijest Štaba Treće NOU divizije od 22 novembra 1942 god.⁹ U napadu su učestvovali snage Treće i Prve divizije: Prva dalmatinska brigada pod komandom Marjana Bilića, Prva crnogorska brigada sa Savom Kovačevićem kao komandantom, Druga hercegovačka pod komandom Vlade Šegrta, Treća kraljička brigada i dijelovi Jajačkog odreda pod komandom Rade Marjanca i Nemanje Vlatkovića. Napad je počeo 24 novembra u 20 sati. Vodila se žestoka borba. Neprijatelj je imao tenkove i jaku artiljeriju. Poslije teških borbi grad je zauzet 26 novembra. Grad je već skoro sav bio i ranije zauzet, ali je neprijatelj iz pravca Travnika dobio pojačanja u tenkovima zbog čega je ponovno nastala ogorčena borba u kojoj se naročito istakla jedna grupa iz bataljona »Ante Jović« Prve dalmatinske brigade kojom je komandovao Zeko Vojvodić. Ova grupa je pod vrlo teškim okolnostima i žrtvama zaustavila tenkovsku kolonu, zaštitala Štab brigade i time mnogo doprinijela konačnom oslobođenju grada. Plijen je bio bogat. Među ostalim zarobljeno je nekoliko

⁵ Zbornik dokumenata iz NOR-a, tom II, Bilten Vrhovnog štaba, str. 215; Vladimir Dedijer, Isto tamo, str. 218.

⁶ Zbornik dokumenata iz NOR-a, tom IV, knj. 7, str. 155–157.

⁷ Zbornik dokumenata iz NOR-a, tom IV, knj. 7, str. 160.

⁸ Zbornik dokumenata iz NOR-a, tom IV, knj. 7, str. 187.

Vl. Dedijer, Isto tamo, str. 220.

⁹ Zbornik dokumenata iz NOR-a, tom IV, knj. 8, str. 78–79.

protivtenkovskih topova i 30 vagona soli.¹⁰ Zbog velikog junaštva koje je kod osvojenja grada pokazala Prva dalmatinska brigada je dobila Titovu pohvalu.¹¹

Neprijatelj se nije mogao nikako pomiriti sa tako velikim uspjehom partizana i ubrzao je počeo da se koncentriše i napada na Jajce. Dovukao je ogromno nadmoćne snage i upotrebio ih u napadima. Poslije šest dana neprestanih borbi Nijemci su uspjeli da 5 decembra uđu u grad.¹²

Najkrupniji period u životu Jajce u toku Narodnooslobodilačke borbe je njegovo treće oslobođenje po čemu ono i ima tako veliki istorijski značaj.

Ošamućen silnim talasom naraslih partizanskih snaga koje su oslobodale velike teritorije zemlje, malobrojan i obeshrabren, neprijatelj se povukao iz grada, pa su naše oslobođilačke snage bez borbe zauzele Jajce 17 augusta 1943 godine¹³. Na dan 20 augusta Štab Desete divizije Drugog korpusa izvještava Vrhovni štab da je Sedma brigada zaposjela Jajce, a 21 augusta isti Štab u svome strogo povjerljivom izvještaju Štabu Drugog bosanskog NOU korpusa javlja da su 17 augusta jedinice Janjskog odreda ušle u grad, nakon toga Sedma i Šesta brigada i da u gradu nijesu vođene borbe jer se neprijatelj povukao. U izvještaju se, osim toga, kaže da je zaplijenjeno 4900 kg. šećera, 2400 kg. soli i veća količina sanitetskog materijala, da je građanstvo dobro primilo ulazak partizana, da je odmah uspostavljena Komanda mesta, zatim krojačka i obućarska radionica, da je uspostavljena željeznička i telefonska veza sa Donjim Vakufom, da je 20 avgusta održan veliki i uspio zbor i da narod pristupa u partizane.¹⁴

Odmah po zauzimanju grada stigao je i Vrhovni štab sa drugom Titom. Po svemu se već moglo vidjeti da će treći period oslobođenja Jajce potrajati duže. Jajce je odmah postalo i sjedište Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, Centralnog komiteta Saveza komunističke omladine Jugoslavije, Centralnog odbora AFŽ-a, USAOJ-a, Štaba Prvog korpusa i Desete divizije, Savezničkih vojnih misija i mnogih drugih značajnih službi i ustanova. Jajce je postalo centar vrlo velike oslobođene teritorije Zapadne i Centralne Bosne na kojoj je bila dobro organizovana

¹⁰ Zbornik dokumenata iz NOR-a, tom IV, knj. 8, str. 167–170; Zbornik dokumenata iz NOB-a, tom II. Bilten Vrhovnog štaba, str. 215–217; Vl. Dedijer, Isto tamo, str. 227.

¹¹ Zbornik dokumenata iz NOR-a, tom II, Bilten Vrhovnog štaba, str. 221.

¹² Zbornik dokumenata iz NOR-a, tom II, Bilten Vrhovnog štaba, str. 229; Zbornik dokumenata iz NOR-a, tom IV, knj. 8, str. 246.

¹³ Zbornik dokumenata iz NOR-a, tom IV, knj. 16, str. 167; Rodoljub Čolaković, Zapis i Narodnooslobodilačkog rata, knj. V, Sarajevo, 1955 god., str. 44.

¹⁴ Zbornik dokumenata iz NOR-a, tom IV, knj. 16, str. 171.

i sasvim dobro funkcionsala narodna vlast sa saobraćajem, trgovinom, prosvjetom i drugim groma-nama. Ne samo to — ono je faktično postalo politički i vojni centar čitave oslobođene teritorije koja je iznosila polovinu Jugoslavije, na kojoj je 300.000 partizana organizovanih u 8 korpusa sa 28 divizija i 82 brigade njihovog sastava, kao i 11 divizija van sastava, na kojoj je, osim toga, bilo 108 partizanskih odreda i 17 samostalnih bataljona. Te snage su se borile sa 22 njemačke, 9 bugarskih i 20 domaćih satelitskih divizija sa ukupno 660.000 vojnika.¹⁵

Pravilno uočivši i ocijenivši sve momente međunarodne i unutarnje vojne i političke situacije — kapitulaciju Italije, brojno i oružano snaženje NOV, veliki oslobođeni teritorij, razvoj organa narodnih vlasti, snagu domaćih izdajnika, afirmaciju partizanskih snaga u međunarodnom odnosu, itd. — CK KPJ i Vrhovni štab sazvali su Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije u njegovo drugo zasijedanje koje je i održano 29. novembra 1943. godine u opravljenom bivšem Sokolskom domu u Jajcu. Tada je 208 izabranih delegata svih naših naroda jednoglasno odlučilo da se AVNOJ konstituiše u vrhovno zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo i uspostavi Nacionalni komitet kao privremena vlada, da se oduzmu sva zakonska prava izbjegličkoj vlasti i zabrani povratak u zemlju kralju Petru II Karađorđeviću, da se Jugoslavija izgradi na federalnom principu kao ravnopravna zajednica svih naših naroda, zatim da se u NOV uvede čin Maršala i, u vezi s tim, drug Tito imenuje prvim Maršalom, te donijelo i ostale dobro poznate odluke: o priznanju i zahvalnosti NOV, o odobravanju odluka, naredaba i izjava Izvršnog odbora AVNOJ-a i Vrhovnog štaba NOV i POJ i o priključenju Slovenskog Primorja, Beneške Slovenije, Istre i Hrvatskih jadranskih otoka Jugoslaviji¹⁶.

Odluke Drugog zasijedanja AVNOJ-a bile su osnov za kasniji razvoj čitave naše Narodne revolucije. »Snaga odluka Drugog zasijedanja AVNOJ-a nije bila samo u njihovoj političkoj sadržini. Njihova najveća moć je bila u tome što su one pravno registrovane objektivne činjenice iza kojih je stajao naoružani narod i što su bile donesene u jednom dobro izabranom momentu kada su međunarodni ugled i uticaj Jugoslavenske Narodnooslobodilačke borbe dostigli vrhunac.«¹⁷ Zato Jajce sa svojim Drugim zasijedanjem AVNOJ-a znači stvaranje a i rađanje socijalističke

¹⁵ Rodoljub Čolaković, Isto tamo, str. 44—45; Vl. Dedijer, Josip Broz-Tito, Beograd, 1953 god., str. 379. 382 i 383.

¹⁶ Rodoljub Čolaković, Isto tamo, str. 65-66; Spomenica Drugo zasijedanje AVNOJ-a 1943—1953, Beograd, 1953, str. 7—35.

¹⁷ Edvard Kardelj, Deset godina nove Jugoslavije, Borba, 29. XI. 1953.

Jugoslavije. Zbog toga Nova Jugoslavija na svome grbu i nosi 29-XI-1943 — kao svoj rođendan.

Odmah poslije Drugog zasijedanja AVNOJ-a novi organi i nove službe su počeli svoja funkcionisanja. Tu se u Jajcu počela razvijati i naša prva diplomacija.

Naravno da neprijatelj nije mogao sve to mirno posmatrati. On je preuzeo mnoge mјere da osuđeti rad centralnih organa NOP-a u Jajcu. Često je bombardovao grad, pa i sasvim nedužan svijet koji je bio okupljen pazarnim danom.¹⁸ Ali to nije spriječilo intenzivan rad na razvijanju svih funkcija nove države. Pred navalom naoružanih Nijemaca, kada nije imalo smisla žrtvovati snage, Vrhovni štab je odlučio da se Jajce evakuise. To je učinjeno 7. januara 1944. godine. Na povlačenju je drug Moša Pijade sa šestoricom boraca, po zadatku, onesposobio Električnu centralu.¹⁹

Četvrti i konačno oslobođenje grada bilo je 12. septembra 1944. godine. U tome periodu Jajce je postalo neka vrsta centra političke djelatnosti na velikom području Bosne i Hercegovine. Tu je sjedište Pokrajinskog, Okružnog, Sreskog i Opštinskog komiteta KPJ, SKOJ-a, AFŽ-a, vojnih i političkih štabova. Tu zasijeda Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja BiH, štampa se »Oslobođenje« kao organ Narodnog fronta, održavaju se vojni i politički kursevi. Popravljena je električna centrala i osposobljena za rad Tvornica. Dom AVNOJ-a je opet postao žarište kulturno-prosvjetnog života. Tu je počela da nastupa i novoosnovana Centralna pozorišna grupa BiH. Oslobođenjem Sarajeva 6. aprila 1945. godine iz Jajca su prenesene republičke ustanove spremne da samo nastave svoje djelovanje koje su započele u Jajcu.²⁰

Iz ovog kratkog pregleda važnijih događaja vidi se kakvo je mjesto Jajce zauzimalo u Narodnooslobodilačkom ratu. Doprinos samih građana Jajca i njegove neposredne okolice u ratu je bio velik i on se izražavao u mnogo vidova. Između ostalog, u Narodnooslobodilačkoj borbi je palo 800 sinova i kćeri ovoga grada, a fašisti su pobili 2382 stanovnika.²¹ Ali, Jajce je imalo sreću da prvo od svih gradova i mjesta Jugoslavije pozdravi novu državu, prvu vladu i Tita kao Maršala. Drugo zasijedanje AVNOJ-a je, besumnje, najveći događaj ne samo Jajca i Bosne i Hercegovine, nego najveći događaj čitave naše Narodnooslobodilačke borbe. Ono pretstavlja sasvim novu stranicu cjelokupne istorije naših naroda.

¹⁸ Vl. Dedijer, Dnevnik, str. 586.

¹⁹ Rodoljub Čolaković, Isto tamo, str. 99-100.

²⁰ Arhiv CK KP BiH, tom I, knj. 2, str. 382 i 392.

²¹ Iz referata Derviša Kršlaka na svečanoj sjednici Saveznog izvršnog vijeća, prilikom proslave 10-godišnjice Drugog zasijedanja AVNOJ-a u Jajcu. 29. XI. 1953 god., »Oslobođenje« od 1. XII. 1953 godine.

Zato sve ono što je vezano za period NOB-e u Jajcu, a ostalo je do danas da nas potoča na to veliko doba i da mlađe generacije vaspitava, predstavlja bogato kulturno narodno nasljeđe, predstavlja neizmjerno važne spomenike Narodnooslo-

bodilačke borbe — Dom AVNOJ-a, zgrade u kojima su djelovali CK KPJ i Vrhovni štab sa drugom Titom na čelu, svi objekti i predmeti koji su dokumenti toga doba — koje moramo brižljivo čuvati.

II

PREGLED SPOMENIKA

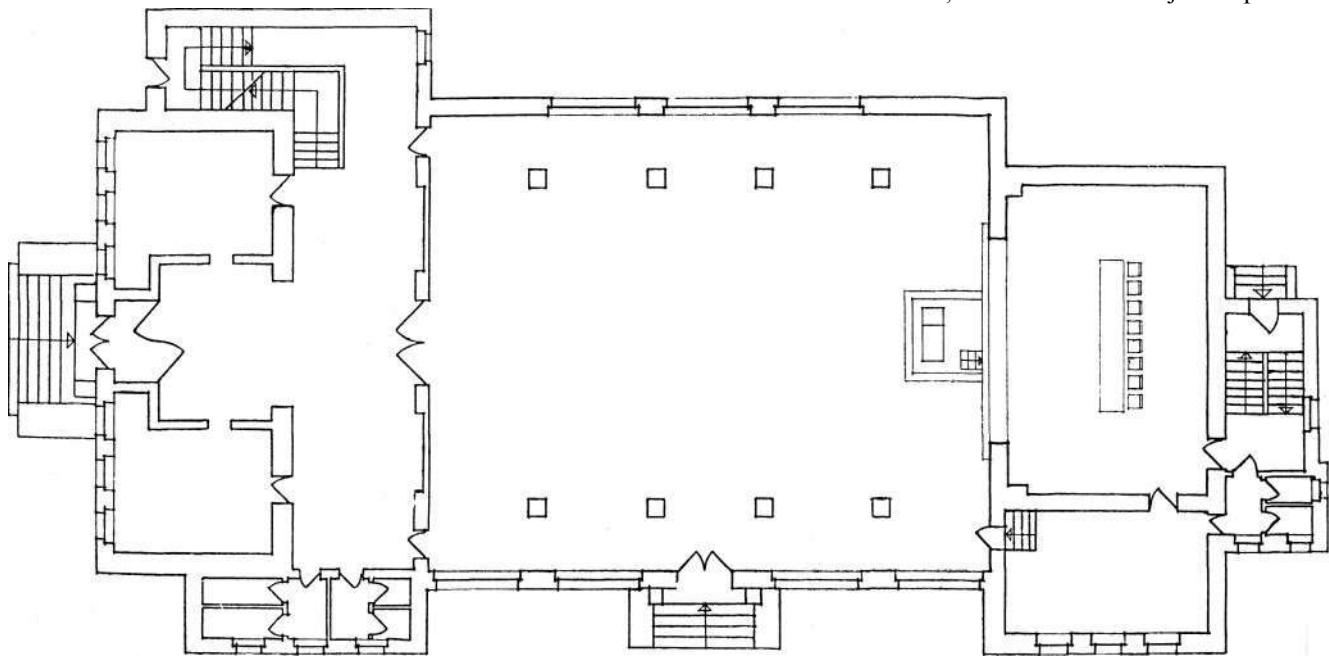
Ovdje ću dati opis najvažnijih spomenika NOB-e u Jajcu i istaknuti one elemente koji jasno govore o njihovim spomeničkim svojstvima.

DOM AVNOJ-a

Tako se zove zgrada u kojoj je održano Drugo zasjedanje AVNOJ-a i koja, prema tome, danas predstavlja prvorazredni spomenik naše novije istorije. U njoj je danas Muzej drugog zasjedanja AVNOJ-a pa je poznata i pod tim imenom. To je veći objekt moderne arhitekture kakva se razvijala kod nas između dva rata. Zgrada je situirana na južnoj periferiji grada, na desnoj obali Plive, ispod velikog sedrenog platoa i u blizini drugih prirodnih i spomeničkih objekata: vodopada Plive, groblja na Varošnicama, stare džamije s domaćom, profanom arhitekturom i vile »Elektrobosne« na Varošnicama, koja je također značajna za NOB-u. To je jednokatnica longitudinalnog tlocrta, koja je prvobitno bila namijenjena potrebama Sokolskog društva. Otuda je rezultirao i program potrebnih prostorija. U prvoj,

suterenskoj etaži je prostor za ogrijev i sanitarnu bateriju, u prizemnoj etaži glavna društvena dvorana s pozornicom te s upravnim prostorijama, baterijom umivaonika i w.c.-a i drugim nuzgrednim prostorijama, a na katu, izvan prostora sale, prostorije za biblioteku i čitaonicu te stan za čuvara. Glavni prostor, sala veličine 18,00 X 14,40 m, riješen je trobrodnim sistemom, koji obiljažavaju dvije kolonade stupova, što omeđavaju središnji, veći prostor dvorane, a osvijetljena je obostrano s dva reda prozora. U prednjem dijelu sale je uzdignuta pozornica s potrebnim nuzprostorijama i objektima za predstave, predavanja i sl. (svlačionica, suflernica, dio za orkestar itd.) Komunikacije su riješene na uobičajeni i funkcionalan način tako, da se publika uvodi na glavni ulaz preko poprečno razvijenog foajea, a ispušta napolje kod masovnih priredaba na direktni izlaz, koji je povezan s glavnim prostorom, na njegovoj sjevernoj strani.

Dom je gradilo bivše Sokolsko društvo u Jajcu vlastitim troškovima, zatim dobrovoljnim prilozi-

Sl. 1. Tlocrt prizemlja Doma Avnoja

Sl. 2. Dom AVNOJ-a

ma i znatnijom novčanom pomoći mjesne tvornice »Elektrobosna«. Gradnja je započeta god. 1932., a završena i dom otvoren god. 1934. Projekat za gradnju dao je, prema podacima koji su dobiveni u Jajcu, beogradski arhitekt Momir Korunović, ali se izvedba toga projekta investitoru činila odveć skupa, pa je taj projekat nešto preinačen i prilično skraćen. Prvi projekat bio je u stilu domaće bosanske arhitekture. No, i ovom projektu, kakav je realiziran, ne mogu se odreći kvalitete, naročito što se tiče čistoće tlocrta i funkcionalnosti prostora.

Prostor na kojem je situiran dom nalazi se uz samo korito Plive i prvobitno je bio dosta uzak i kao takav nepodesan za gradnju, pa se na tome mjestu jednim dijelom usjeklo brdo sedre na južnoj strani, i tako se dobio dovoljan prostor i za situiranje objekta i za izgradnju ulice ispred objekta. Svi zidovi doma izvedeni su upravo od te sedre, koja se dobila otkopam brijege; dakle, materijal je dobiven na samome gradilištu.

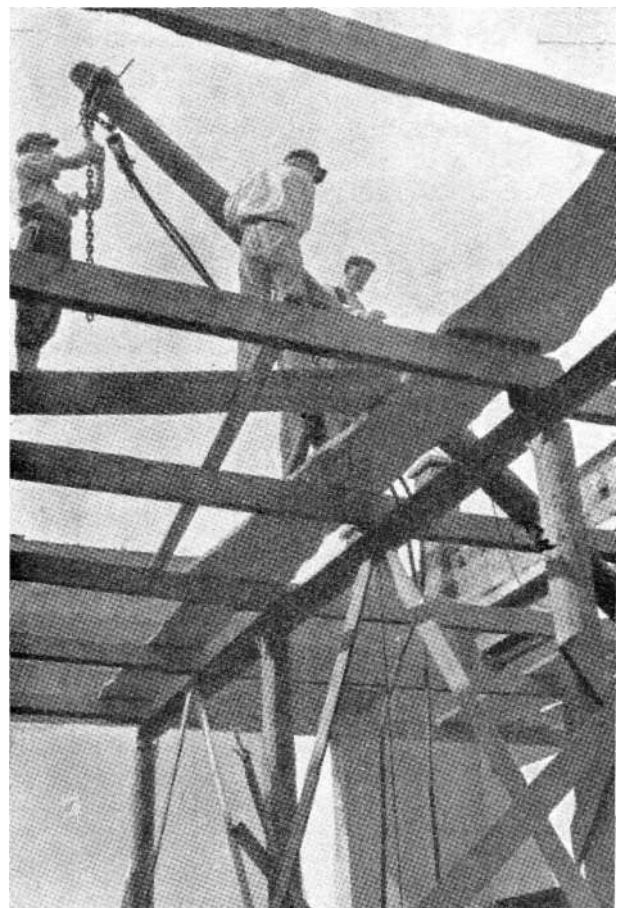
Tlo, na kojem je temeljen dom, nije imalo kvalitet dobrog nosivog terena. Sastojalo se jednim dijelom od naplavina Plive, a drugim od vještackog nanosa gradskog smetlja. Iz tih razloga objekt je temeljen na sistemu šipova. No, proračun dubine i količine šipova nije bio dobar za ono suviše slabo nosivo tlo, i nastupilo je nejednoliko slijeganje terena, a kao neminovna posljedica toga slijeganja pojatile su se i pukotine i u konstrukciji objekta, i u temeljima, i u nosivim zidovima.

Objekt je služio svojoj prvobitnoj namjeni do god. 1941., i to prvenstveno kao gimnastička sala i društvene prostorije Sokola, a od god. 1936. da-

vale su se tu subotom i nedjeljom i kino-prestave. Po dolasku okupatora u Jajce objekt je počeo služiti novoj namjeni kao jedan od okupatorskih centara i sjedište organizacija te mjesto gdje se prisilno sabiralo, zatvaralo i zlostavljalno srpsko stanovništvo iz ustaničkih krajeva Bosanske Krajine. Uviđajući upravo takvu funkciju, NOV je zapalila taj objekt pri svom povlačenju iz Jajca god. 1942., i tom je prilikom izgorjela sva drvena konstrukcija i ponutrica objekta.²²

Ono, što je uništeno god. 1942 pri povlačenju, obnovljeno je iduće, 1943 godine, uoči istoriskog Drugog zasjedanja AVNOJ-a, koje se potom održalo upravo u toj zgradi. Radovi su otpočeli dvadesetčetvrtog dana po dolasku NOV i Vrhovnog štaba u Jajce; skoro na tri mjeseca prije dana zasjedanja AVNOJ-a. Opravak je organizirao i izveo arhitekt Živa Đorđević na osnovi odredbe Tehničkog odjeljenja Vrhovnog štaba, koji je u to ime 4. septembra izdao posebnu legitimaciju tome arhitektu. (Fotokopija originalne legitimacije izložena je u Muzeju u toj zgradi.) Obnovljena je stropna i krovna konstrukcija novom drvenom građom nad čitavim objektom i izvršeno žbukanje

²² Vl. Dedijer, Josip Broz-Tito, Beograd 1953 god., str. 380.

Sl. 3. Opravljanje zgrade bivšeg Sokolskog doma za Drugo zasjedanje AVNOJ-a

i krečenje fasada i unutrašnjosti. Umjesto salonita, kojim bješe ranije dom pokriven, tada je stavljen crijeplj, a umjesto parketa, koji je također izgorio, postavljen je običan daščani pod. Čitav taj posao bio je izведен u rekordnom vremenu od 21 dana. Drvenu građu dala je »Elektrobosna« sa svoga skladišta, a i zanatlije te fabrike su učestvovali u tim radovima.²³ Osim radnika Tvornice na opravci Doma radili su borci NOV i omladinci Jajca. Na dekoraciji doma radio je naš poznati slikar Đorđe Andrejević-Kun. Radove je često obilazio drug Tito i interesirao se za njihov uspjeh.

Za samo zasijedanje AVNOJ-a glavna dvorana je bila ovako uređena: na pozornici su postavljena dva duga stola, sastavljena i prekrivena crvenim platnom, s osam običnih drvenih stolica u jednom redu. Oko stola bile su postavljene dekorativne kulise, a u pozadini pozornice prototip grba FNRJ u gipsu, što su ga izradili u Jajcu slikar Kun i kipar Augustinčić. Ispred pozornice, uz suflernicu postavljen je podij, na koji se silazilo s pozornice preko tri drvene stube. Na tome podiju postavljen je običan stol s govorničkim stalkom, a u pozadini govornika bio je drugi stalak s bistom Tita, koju je izradio Augustinčić. Taj podij bio je prekriven običnim bosanskim čilimom, koji je djelomično prekrivao i pod ispred govornice. Na pozornici je bila svjetleća parola »Smrt fašizmu — sloboda narodu«, a ispred ove »Živjelo Antifašističko vijeće narodnog oslobođenje Jugoslavije«. Na zidu sale prema rijeci bila je parola »Živjela Crvena armija«, a na ogradi balkona »Živjela naša junačka Narodnooslobodilačka vojska«. Sala je bila određena za delegate, a balkon za goste. U sali za delegate zasijedanja ispred govornice postavljeni su redovi stolica najrazličitijih oblika i vrsta, onakve, kakve su se mogle u to doba naći u Jajcu. U prvome redu bilo je i nekoliko fotelja, od kojih je jedna odredena za Tita. Još jedan čilim, također bosanske izrade, bio je na ogradi balkona sale, zatim nekoliko zastava i slike, domaće i savezničke, li to je bila dekoracija unutrašnjosti. Sve je bilo skromno, mnogo skromnije od opreme, kakva je bila u domu u Bihaću prilikom Prvog zasjedanja AVNOJ-a.

Svečanom otvaranju doma, 7-XI-1943 god., na dan proslave Oktobarske revolucije prisustvovao je drug Tito.²⁴ Tom prilikom je »Kazalište narodnog oslobođenja« izvelo Gogoljevog »Revizora«. Dom je kasnije često korišten za predavanja, konferencije, pozorišne pretstave i u druge slične svrhe. Može se reći da je Dom bio centar kulturnog i političkog života koji je tada u Jajcu bio inače vrlo bujan.

²³ Vl. Dedijer, Isto tamo, str. 380; Vl. Dedijer, Dnevnik, Beograd, 1951 god., str. 635; Ing. arh. Živa Đorđević, Drugo zasijedanje AVNOJ-a, Front, vojni ilustrovani list, 1953 god., br. 20.

²⁴ Vl. Dedijer, Dnevnik, Beograd, 1951 god., str. 635—636.

Sl. 4. Za vrijeme referata Druga Tita na Drugom zasijedanju AVNOJ-a

Zasijedanje AVNOJ-a je trajalo u toku čitave noći od 29 na 30 novembra. Sala je bila osvijetljena električnom rasvjетom, koju je davala centrala »Elektrobosne«. U vezi s tim interesantno je istaknuti veliku predostrožnost za sigurnost od bombardovanja Jajca i same zgrade za vrijeme zasijedanja, a ona se provela tako, da je bila te večeri potpuno isključena rasvjeta u čitavom mjestu osim u domu.²⁵

Poslije povlačenja NOV-e i Vrhovnog štaba iz Jajca, 7 januara 1944 godine, raznesena je ponutrica toga doma, ali je sam objekt ostao, uglavnom, neoštećen sve do Oslobođenja. Kako je poslije Oslobođenja objekt pretstavljao važan spomenik iz NOB-e, a bio je i nužno potreban za društveni i politički rad, trebalo ga je temeljito urediti, što je i učinjeno u 1947 i 1953 godini. Prve godine izvedeni su zamašniji građevinski radovi. To je zahtijevalo stanje samoga objekta. Već smo napomenuli da je objekt temeljen na slabo nosivom tlu i da je konstrukcija bila popučala. Problem je riješen na taj način što su ispod temelja objekta izbetonirane široke stope, preko kojih se težina objekta u novoj situaciji prenosila na veću površinu, i time se znatno smanjilo specifično opterećenje tla. Valjalo je, osim toga, liječiti pukotine u zidovima, koje su se zapažale načito na fasadama, pa je i taj posao obavljen, ali na jedan skuplji način, koji je išao i za dekorativnim izražajem objekta: sve fasade su obložene piljenim sadrednim kvaderima u prirodnom izgledu. Osim toga prepravljena je stropna i krovna konstrukcija. Pri tome su i istureni dijelovi objekta prema Plivi, koji su prije imali ravno

²⁵ Ing. arh. Živa Djordjević, Isto tamo.

krovište (terasu), dobili kosi krov sa crijeponom. Ti poslovi su obavljeni brigom i troškom Centralnog odbora Saveza boraca NOR.

God. 1953, prilikom proslave desetgodišnjice Drugog zasjedanja AVNOJ-a, izvršeni su daljnji opravci objekta i potom tu instaliran i otvoren Muzej II zasjedanja AVNOJ-a. Tada je na lijevom zidu foajea postavljena mramorna ploča, veličine 110 X 65 cm, sa natpisom u latinici koji glasi:

Predstavnici svih naroda Jugoslavije donijeli su na Drugom zasjedanju Antifašističkog vijeća Narodnog oslobođenja Jugoslavije, održanom u ovoj zgradi 29. i 30. novembra 1943 g., osnovne odluke o stvaranju Demokratske Federativne Jugoslavije, kao djela opštene narodne oslobođilačke i revolucionarne borbe.

Povodom desetgodišnjice toga velikog istorskog čina, ova zgrada je pretvorena u Muzej drugog zasjedanja AVNOJ-a.

Veći radovi u tu svrhu izvedeni su naročito u unutrašnjosti, u glavnoj dvorani. Na osnovi fotografija sa zasjedanja AVNOJ-a i drugih podataka rekonstruiran je enterijer onakav, kakav je bio za vrijeme samog zasjedanja, a koji smo već opisali. Nije bilo više originalnog namještaja, ali je na osnovi spomenutih podataka izrađen novi u istome stilu i materijalu. Obnova i uređenje enterijera obavljeno je po upustvima ing. Žive Đorđevića. U dvorani je postavljena moderna muzejska zbirka fotografija i drugih dokumenata, koju je uredio zagrebački arhitekt Emil Vičić. Izložbeni materijal se sastoji, prema inventarskoj knjizi, od ukupno 177 fotosa i 179 dokumenata, štampanih i onih u rukopisu. Sav taj materijal prikazuje u prvome redu Drugo zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu i sve što je bilo u vezi s tim zasjedanjem.

U okviru proslave Desetgodišnjice Drugog zasjedanja AVNOJ-a otvoren je u ovoj zgradi Mu-

zej posvećen Drugom zasjedanju. Otvorenje je obavio drug Rodoljub Čolaković, podpremstednik Saveznog izvršnog vijeća, koji je tom prilikom, pored ostalog, rekao:

»Zbog toga je Odbor (Odbor za uređenje i održavanje značajnih mesta iz NOB i Revolucije pri Centralnom odboru Saveza boraca NOR-a) odlučio da se zgrada u kojoj je održano II zasjedanje AVNOJ-a, na kome su donesene istoriske odluke, pretvoriti u muzej. U njemu će biti čuvani i izloženi svi materijali koji se odnose na taj slavni datum naše istorije. Muzej treba da posjetiocu pruži istinitu i vjernu sliku uslova u kojima se radala federacija jugoslavenskih naroda. Ali, više od toga i muzej treba da bude našim posjetiocima, naročito omladini, mjesto na kome će se napajati jugoslavenskim patriotizmom. Jer, ako ikoje to ovo mjesto mora svakog našeg čestitog čovjeka ispuniti osjećanjem opravdanog ponosa što je sin ove zemlje, što su upravo njeni ljudi u širokom vremenu rata i Revolucije potvrdili životvornost nekoliko načela veoma značajnih kako za njihovu vlastitu budućnost, tako i za budućnost čovječanstva ...«²⁶

Proslava 1953 godine u čijem okviru je pod predsjedništvom Tita održana Svečana sjednica Saveznog izvršnog vijeća, na kojoj je Moša Pijade podnio referat o razvitku Nove Jugoslavije na osnovi historiskih odluka II zasjedanja, zatim u okviru koje je Petar Stambolić u ime Savezne narodne skupštine i Saveznog izvršnog vijeća predao Titu Povelju priznanja i zahvalnosti na izvršenom djelu, gdje su se okupili svi preživjeli članovi AVNOJ-a i evocirali uspomene na 1943 godinu, proslava koja je jasno pokazala kako se i koliko na odlukama II zasjedanja razvila naša socijalistička država, sama po sebi je nov doprinos značaja Jajca, a posebno zgrade Doma AVNOJ-a kao spomenika NOB-e.

TITOVA KUĆA U PARKU

Malen i oku ugodan stambeni objekat s kalkanim i dvostrešnim drvenim krovištem na lijevoj obali Vrbasa, u današnjem parku što se stere od vodopada Plive uz Vrbas. Ima samo prizemlje sa četiri prostorije oko malog hodnika u poprečnoj osi zgrade. Vanjske su joj dimenzije u tlocrtu 6,00 X 9,90 m. God. 1953 kuća je dobro opravljena i izmijenjen joj dotrajali drveni pokrov pa se čini kao da je i noviji objekt, ali je, uistinu, relativno dosta stara kuća. Prostor oko toga objekta ima odnedavno današnju, parkovnu namjenu (od Oslobođenja), a do 1941 god. tu je bio gradski rasadnik cvijeća sa staklenicima i drugim potrebnim

uređajem. Rasadnik je osnovan negdje oko god. 1882—1883. Tada je nastala i spomenuta kućica kao stan čuvara toga rasadnika. Taj objekt sagradila je jajačka opština, a njeno je i danas vlasništvo. Prvi baščovan i korisnik te kućice bio je Slovenac Jozef Turk. Radio je taj posao od samog osnutka rasadnika pa sve do smrti, god. 1935. Poslijednji baščovan bio je Smajo Bibić. Za vrijeme prošloga rata, u kojem je ova kuća bila vezana za NOB-u, u toj kući stanovao je Salko Bibić, sa svojom porodicom, radnik iz mjesne tvornice. Danas u njoj stanuje porodica Muje Kulenovića.

Oko kuće je danas park s niskom i visokom vegetacijom i s prilazima s nekoliko strana. Na jednom od tih prilaza, poviše kuće, stoji i drveni

²⁶ Oslobođenje, list SSSN-a BiH od 1-XII-1953 godine.

Sl. 5. Titova kuća u parku

Sl. 6. Sjenica (ladnjak) kod Titove kuće u parku

Ijetnikovac, sofa ili sjenica — kako je mještani zovu, — koja je svojedobno služila za odmor i razonodu onima koji su stanovali u toj kući. Za vrijeme drugog oslobođenja Jajca zgrada je služila za smještaj Štaba Prve proleterske brigade.

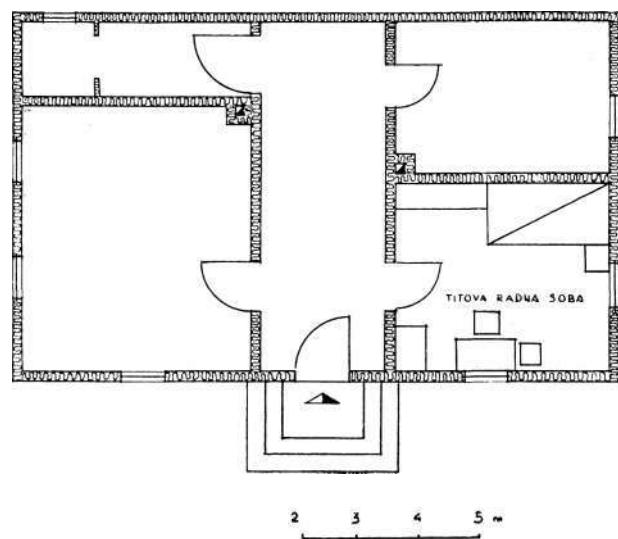
Prve dane boravka u Jajcu god. 1943 drug Tito proveo je upravo u toj kući, a onda je zajedno s Vrhovnim štabom prešao u Burićevu kuću. U toj kući radio je i spavao u prednjoj, tj. u krajnjoj sobi lijevo s ulaza u hodnik. Kao uspomenu na taj boravak Narodni odbor opštine u Jajcu otkupio je namještaj te sobe i sobu danas drži zajedno s tim namještajem kao 'muzejski eksponat. U toj sobi nalazi se sljedeći namještaj, sačuvan iz onih dana, kad je drug Tito boravio u njoj: drveni krevet sa skromnom posteljinom i noćnim ormarićem, drveni umivaonik, priprst ormara i sto sa dvije stolice, zatim dvije ponjave pa jedan štampani akvarel nepoznatog pejsaža i Pintarićeva, također štampana grafika vodopada Plive te dvije zavjese na dva prozora. To je sve bilo vlasništvo ondašnjeg stanara Salke Bibića.

Kazuju u Jajcu da se Tito zadržavao tu i preko dana. Viđali su ga tu mještani na odmoru i u spomenutom hladnjaku, sofī, više kuće, pa se i taj drveni objekt slikovitog izgleda (smatra spomenikom) koji čuva uspomenu na Titov boravak u tome kraju.

skloniti od bombardovanja. Danas se to sklonište koristi kao magacinski prostor.

Za vrijeme Titovog boravka u ovoj kući okupator je bombardovao grad, pa i dio oko ovoga parka. Tito se tada obično sklanjao pod stijenu na samome vodopadu Plive, gdje je imao čak i sto za rad.

Nešto iznad hladnjaka, kojih pedesetak metara svega daleko od kuće, u zasjećenom brdu sedre, bio je ulaz u prostoriju gdje se moglo sigurno

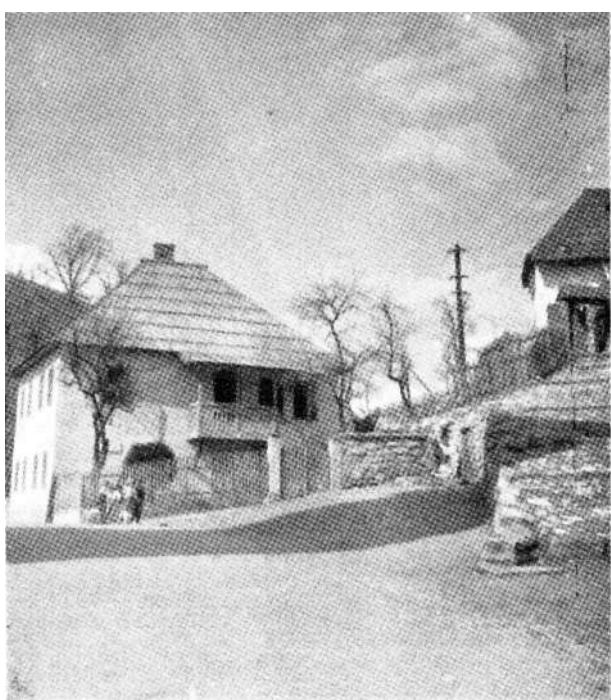
Sl. 7. Tlocrt prizemlja Titove kuće u Parku

BURIĆEVA KUĆA

To je stambeni objekat bosanske folklorne arhitekture u neposrednoj blizini katakombi, u ulici Ejuba Ademovića br. 19, značajan po tome što je u njemu duže vremena boravio i odatle rukovodio Narodnooslobodilačkom borbom Vrhovni štab NOV i POJ sa drugom Titom na čelu. Kuća je građena na dvije etaže, a po tlocrtnoj konцепciji ima čiste oblike, dosta karakteristične za staru stambenu arhitekturu Jajca, koju posebno akcentuiraju visoki četverostrani krov s klasičnim pokrovom od šimle, kakva je i ova kuća. U prizemlju, u prednjem dijelu do same ulice su dvije sobe za stanovanje, zatim druge dvije sporedne prostorije u otkopu brijege i s druge strane hodnika, koje danas služe za ostavu. Ulaz u prizemlje je s južne strane. Gornja etaža je istoga rasporeda, kao i donja samo s tom razlikom, što je prilaz u tu etažu sa sjeverne strane preko omanjih drvenih stuba i što je na suprotnoj strani hodnika dograđena drvena veranda, djelomično zastakljena, derivat divhana i kamerija starijih muslimanskih kuća u Bosni. No, dok nam ta kuća svojim vanjskim izgledom prezentira u svemu stambenu arhitekturu Jajca minulih vremena, u unutrašnjosti ona već ne pruža takav dojam, jer su drvene stropove zamjenili žbukani, iako je i taj prostor intiman, topao.

Kuća je građena u drugoj polovici XVIII vijeka, a vlasnici su joj bili članovi jajačke porodice Kršlaka. Od polovice prošlog stoljeća nekoliko je puta mijenjala vlasnike. Oko godine 1910 kupio ju je učitelj Mehmed Hasić, a od njega 1934 godine Ante Burić, tadašnji bravarski radnik u »Elektrobosni«. Kuću je Burić popravio i u njenoj unutrašnjosti izvršio znatne prepravke.

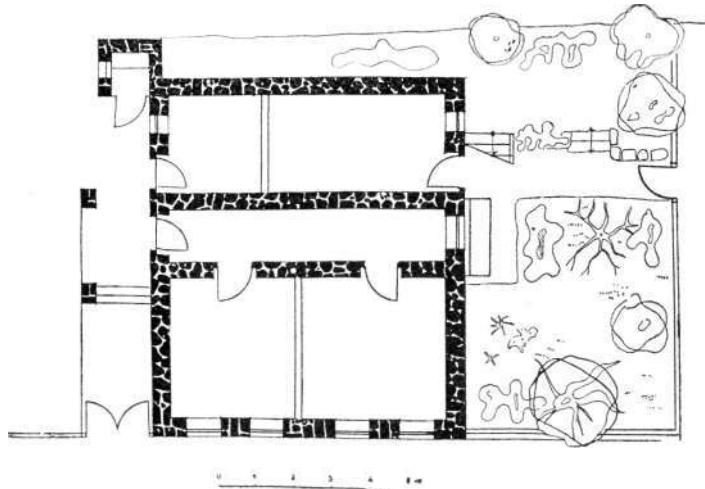
Godine 1943., za vrijeme trećeg oslobođenja Jajca, bio je to jedan od najvažnijih objekata u tome mjestu. Krajem mjeseca avgusta, (nije poznat tačan datum), tu se smjestio Vrhovni štab i

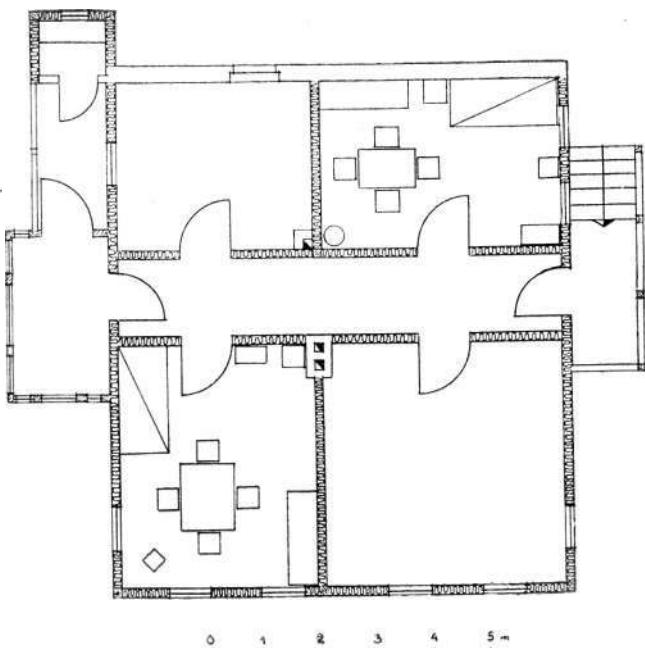
Sl. 8. Burićeva kuća

ostao do pred kraj novembra. Tu je boravio i radio drug Tito, a uz njega i Aleksandar Ranković-Marko. U dvjema prizemnim prostorijama do ulice bile su kancelarije Vrhovnog štaba. Na katu je bila spavaća soba druga Tita i radna soba Aleksandra Rankovića.

Titova soba bila je ona u jugoistočnom dijelu zgrade. Nije velika, $4,30 \times 3,50$ m, ali svjetla i

Sl. 9. Tlocrt prizemlja Burićeve kuće

Sl. 10. Tlocrt sprata Burićeve kuće (u donjem lijevom uglu Titova, a u gornjem desnom Rankovićeva soba)

intimna. Soba je bila namještena. Taj namještaj, onakav kakav je bio 1943 godine, sačuvan je sve do danas. On je čak onako isto postavljen kao što je bio kada je tu boravio drug Tito. U zadnjem desnom uglu smješten je manji željezni krevet (1,85 X 0,82 m) s posteljinom. U drugom zadnjem, lijevom uglu je peć marke »Zephir«, na sredini sobe bosanski šareni čilim i na njemu stol veličine 1,00 X 0,70 m s tokarenim nogama i s četiri tapecirane stolice. U prednjem lijevom uglu nalazi se običan dvokrilni ormar, a u ostalom slobodnom prostoru četiri stolice za cvijeće. Na stolu je milije, rađen od domaćih vezila, a na ovome pepeljara sa kutijom za cigarete. Ako još spomenem sliku domaćice i domaćina, nabrojao sam sav namještaj sobe.

Markova je soba bila na suprotnoj strani hodnika, na katu, odmah do ulaza. Bila je to radna soba u kojoj su se primali kuriri i izvještaji, a bila je ovako uređena: na sredini stol sa četiri stolice, uz zadnju stijenu krevet s noćnim ormarićem, u unutarnjem zadnjem uglu ormar, nasuprot njemu vareška tučana peć, a uz prednji zid do prozora stajali su kovčezi i stolić s telefonom, koji je tu instaliran odmah po dolasku Vrhovnog štaba u tu kuću. Na unutarnjem zidu visila je velika geografska karta Jugoslavije.

Namještaj iz Markove sobe nije se u potpunosti sačuvao. Onaj pak u Titovoj sobi čitav je i soba se ne upotrebljava nego čuva zajedno s namještajem kao muzejski prostor koji se pokazuje posjetiocima.

Drug Tito je u svojoj sobi često i duboko u noć radio. Marko je opet u svojoj sobi najviše boravio preko dana.

Za čitavo to vrijeme u kući je stanovala porodica Burić. Stara Jelena, koja je do danas sa svojom čerkom ostala u kući, dobro se sjeća mnogih momenata iz toga doba. Ona priča kako se Vrhovni štab najprije smjestio u prizemne prostorije, malo poslije je drug Marko zamolio da mu se ustupi jedna soba na katu za kancelariju, a poslije nekoliko dana zamolio je i drugu sobu s naznakom da je to lično za druga Tita. Ona priča da je Tito često donosio kafe, koju bi ona njemu kuvala, a ponekad bi Tito ukućane častio kafom na verandi. Za vrijeme uzbune, kada su se ukućani plašili, da im se kuća ne bombarduje,

Tito ih je tješio i govorio da je važnije spasiti glavu nego kuću.

Kuću povezuje s dvorištem katakombi mala bašča preko koje se za vrijeme uzbune prelazilo u sklonište. U zadnjem dijelu te bašće i tik uz kuću nalazi se ljetna kuhinja, u kojoj je za vrijeme boravka Vrhovnog štaba stanovalo nekoliko drugova iz Pratećeg bataljona koji su dodijeljeni lično drugu Titu.

Kuća je poznata pod imenom Burićeva kuća, a također i pod imenom Titova kuća. Ona je kao spomenik naše novije istorije stavlјena pod zaštitu države. Na njoj je kao takovoj 1952 god. izvršena zamjena dotrajalog daščanog pokrova, zatim opravak verande te krečenje fasada kuće u žućkastom tonu.

Na sjevernom zidu Titove kuće stavlјena je mramorna ploča sa natpisom:

U ovoj zgradi nalazio se u jesen 1943 godine i rukovodio narodnooslobodilačkom borbom Vrhvni štab NOV I POJ i vrhovni komandant drug Tito.

Želio bih da uz opis ove kuće dodam još dvije stvari.

Kod angažovanja stanbenih i drugih prostorija za potrebe NOB-e uvijek se vodilo računa da to ne bude silom, nego na uljudan način. Tako je i Ante Burić zamoljen da ustupi sobe u svojoj kući. Domaćica se i danas dobro sjeća kako joj je drug Marko plaćao kiriju. Na 1. IX. 1943 god. drug Marko je u tu svrhu uručio 2.000.—, a 10. X. 1943 god. 3.000.— kuna. Kada mu je domaćica rekla da to ne treba, Marko joj je kazao: »Treba, naredio drug Tito«, a kod drugog slučaja kada je ona upitala zašto je sada više, on je odgovorio: »Pa, dali ste nam još jednu sobu.« Burićka se na to nasmijala i dodala: »E, dobrih li kirajdžija...«²⁷

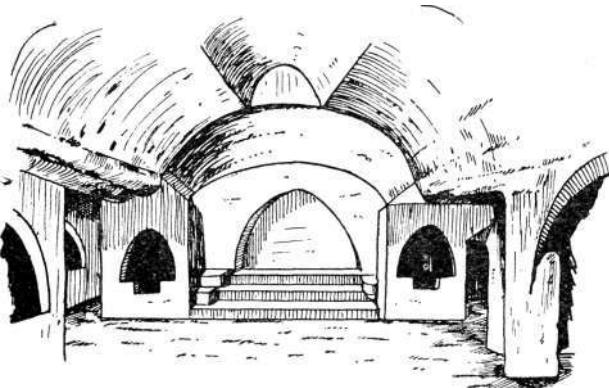
Prilikom proslave, 1953 godine, Tito je posjetio staru Burićku (muž Ante joj je poslije II Zajedanja AVNOJ-a od strane Njemaca uhapšen i kasnije pušten, ali je, zbog posljedica zlostavljanja u zatvoru ubrzo umro) i kuću u kojoj je proveo relativno najveći dio vremena kada je sa Vrhovnim štabom bio u Jajcu. Kada je pogledao svoju sobu, konstatovao je, šaleći se: »Pa, ovdje je sve kao nekada; samo ove slike nije bilo...« (to je slika druga Tita, koju je domaćica kasnije stavila na zid).

KATAKOMBE I BARAKE VRHOVNOG ŠTABA

Katakombama se zove podzemna komora u dvije etaže u živcu kamenu na istočnoj strani jajačke tvrđave, kojih 10 metara na sjevero-zapad od poznate Medvjed-kule. Namjena te prostrane i impozantne komore bila je, pretpostavlja se, kulturnog karaktera, ali do danas nije još objašnjeno da li je ona pravljena za čiju grobnicu ili pak za

bogomolju. Po skulptorskim dekoracijama na ulaznom dijelu može se sa puno vjerovatnosti pretpostaviti da je komoru gradio osnivač jajačke tvrđave veliki vojvoda Hrvoje Vukčić za svoju po-

²⁷ R. Sokolović, Kako se radilo na zgradbi AVNOJ-a, Borba od 29-XI-1953 g.

Sl. 11. Unutrašnjost »Katakombi«

rodičnu grobnicu. Ako je to tačno, onda objekt pripada početku XV vijeka. U svakom slučaju on je vrijedan i impozantan arhitektonski spomenik svoga doba i jedinstven po svojim osobinama. Njegovu arhitekturu opisao je u tekstu i grafici Ćiro Truhelka,²⁸ pa nije potrebno da se na tome ovdje zadržavamo, nego je u ovome slučaju važnije ukazati na njegovu noviju istorisku vrijednost. U tim prostorima za čitavo vrijeme boravka NOV u Jajcu 1943 g. bilo je sklonište od bombardovanja za druga Tita i za članove Vrhovnog štaba, kao i druga lica pri Vrhovnom štabu. Postojanje upravo tih katakombi kao sigurnog zaklona od napadaja iz vazduha bio je jedan od glavnih razloga da je Vrhovni štab i sve što je usko vezano uz njega lociran baš na plato u neposrednoj blizini katakombi.

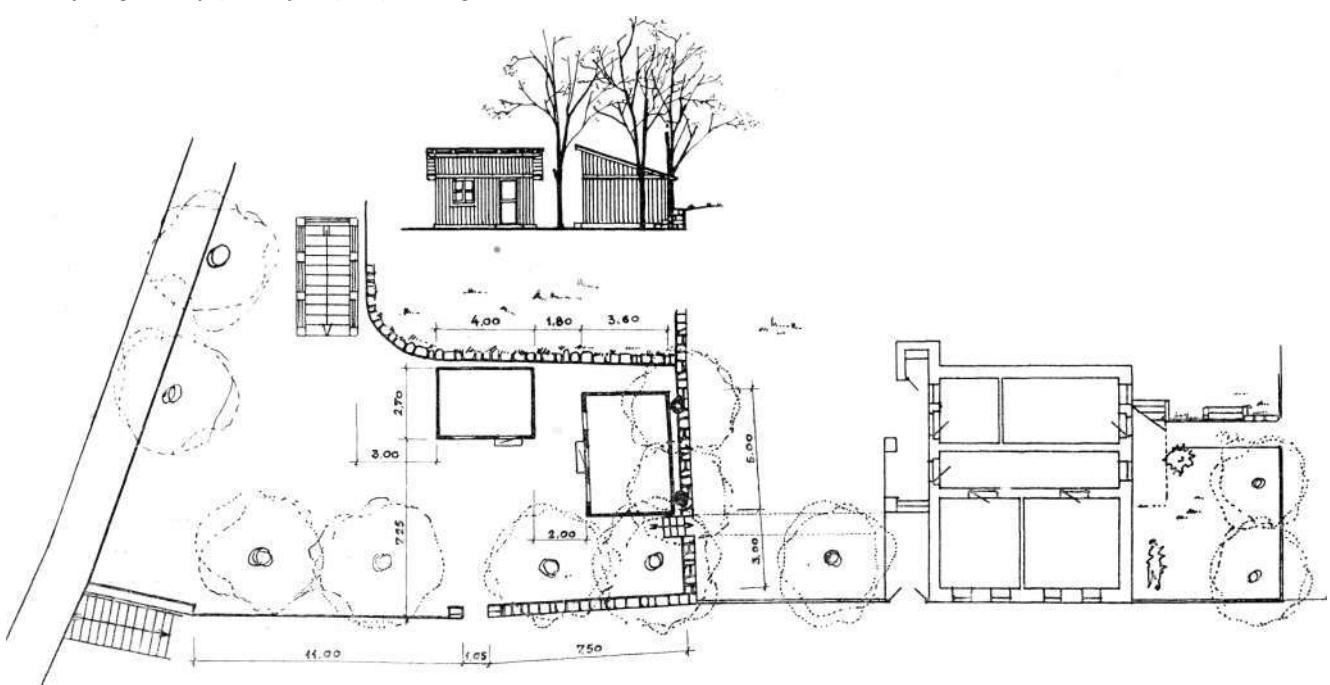
²⁸ Ćiro Truhelka, Katakombe u Jajcu, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, IV, 1892 god. str. 57–68.

Sl. 12. Barake Vrhovnog štaba kod »Katakombi«

Među objektima koji su bili usko vezani za katacombe, najbliže su bile dvije barake u sarmome dvorištu katakombi, koje su sagrađene krajem augusta 1943 g. za potrebe Vrhovnog štaba. To su dva objekta manjih dimenzija napravljena na brzu ruku kao provizorne zgrade. Rodoljub Čolaković u svojim Zapisima o tome, pored ostalog kaže:

»Vrhovni štab je smješten ispod samih zidina jajačke tvrđave. Na nevelikom platou, između Medvid-Kule i Burica kuće, sagrađene su dvije barake od čamovih dasaka i pokrivenе crnom katranisanom hartijom. U jednoj od tih baraka je

Sl. 13. Tehnički snimci baraka Vrhovnog štaba kod »Katakombi« i Burića kuće

radna prostorija druga Tita, u kojoj on, za jednom pregradom, na željeznom vojničkom krevetu i noćiva. Ponekad bi noćivao u Burića kući, starijskoj bosanskoj kući »na boj«, na koji se penjalo s polja, drvenim stepenicama... U drugoj baraci je prostorija dežurnog oficira i minijaturna trpezarija u kojoj je, za čamovim stolom, ipak nekako moglo da istovremeno jede desetak ljudi.²⁹

Prva baraka od katakombi bila je orijentirana prema ulici, a druga zakrenuta za 90° i okrenuta ka jugu i s izlazom u pravcu katakombi. Obadva objekta su bila pod jednostrešnim krovom, a građeni tako da su nosive stijene bile skeletnog sastava s obostranom oplatom od vertikalnih dasaka između kojih je bila nabijena pilotina kao izolacioni materijal protiv hladnoće. I jedan i drugi objekt imali su po jednu prostoriju, prva je bila veličine 2,40 X 3,70, a druga veća, 3,30 X 4,80 m. Prostor je bio osvijetljen kroz glavne, prednje fasade.

Ti objekti su služili svojoj svrsi odmah od prvih dana dolaska Vrhovnog štaba u Jajce pa sve do početka januara 1944 g., kada su naše snage napustile grad.

Na rad druga Tita u toj baraci i pred njom poteče jedna fotografija na kojoj se vrhovni komandant vidi za radnim stolom upravo na mje-

stu s lijeve strane barake i pored same bašće preko koje se dolazi u Burića kuću. Ta fotografija poteče na dane prije II zasjedanja AVNOJ-a, dok drugi Tito nije bio proglašen maršalom i dok nije dobio maršalske oznake na uniformi, jer se one ne vide na fotografiji.

Barake je gradilo Tehničko odjeljenje Vrhovnog štaba. One su nestale poslije povlačenja NOV. Ali nam nije poznato na koji način: da li su ih porušili sami partizani pri povlačenju, da li okupatorske jedinice ili neko treći. Danas više nema ni traga od njih. No, poslije oslobođenja izvršena je rekonstrukcija tih baraka s čisto spomeničkom namjenom. Ta ponovna izgradnja od istog ili novog materijala (nije se moglo tačno utvrditi od kojeg materijala) izvršena je u okviru programa proslave Petogodišnjice II zasjedanja AVNOJ-a, 29. XI. 1948 g. One su kasnije porušene, navodno 1953 g. Pored najbolje volje nije se moglo saznati ni kako je došlo do rekonstrukcije, niti do uklanjanja tih objekata. Zavod za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu, evidentirajući spomenike u Jajcu, zatekao je i te barake u augustu 1950 g., uzeo potrebne podatke o njima i napravio tada njihovu skicu kojom se ovdje služimo, te stavio ih kao spomenike kulture pod zaštitu države. Barake su uklonjene bez znanja i obaveštenja Zavoda.

NEKI OBJEKTI UZ VRHOVNI ŠTAB

U ulici Ejuba Ademovića, u kojoj se nalazi Titova (kuća kao nekadašnje sjedište Vrhovnog štaba, te katakombe i barake pokraj njih, koje su služile kao sklonište članovima i pratnji Vrhovnog štaba te za rad samog Štaba, ima još nekoliko objekata koji su bili čvrsto vezani za Vrhovni štab i druga Tita. Svi su oni grupisani oko te kuće i katakombi odnosno baraka. Dajem ovdje kratke podatke o tim objektima i iznosim ih položajnim slijedom počevši od ulaza iz parka kroz kapiju u gornji dio grada kod katakombi.

Medved kula, objekt fortifikacione srednjevjekovne arhitekture, sagrađen uz sami južni bedem jajačke tvrđave. Ta kamena građevina kružnog horizontalnog presjeka s promjerom od 13,74 m, a deblinom zida u donjem dijelu od 4,00 m, u gornjem od 2,80 m, impozantan je objekt svoje vrste i, što je naročito značajno, jedan od najstarijih očuvanih obranbenih objekata u Bosni. Misli se da je građena u početku XIV vijeka. Korištena je i kasnije, u tursko doba. U okviru naših rasmatranja, značaj ove kule je u tome, što je ona za čitavo vrijeme, dok je Vrhovni štab boravio u Burićevoj kući i barakama, bila skonište od napada iz vazduha za dijelove

Sl. 14. Drugi Tito na radu u dvorištu baraka neposredno pred Drugo zasjedanje AVNOJ-a

²⁹ Rodoljub Čolaković, Isto tamo, str. 45.

Sl. 15. Saraceva kuća

Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba. Snažne kamene mase toga objekta bile su zaista izvrstan zaklon od postranih udaraca.

Saraceva kuća. Naspram ulaza u dvorište katakombi nalazi se veći i masivniji stambeni objekt gotovo kvadratičnog presjeka u tlocrtu, građen za vrijeme austro-ugarske uprave za stambene potrebe porodice Saraca. Posljedni vlasnik iz te porodice bio je Ahmed Sarac. Kuća je u zadnje vrijeme znatno opravljena i renovirana. Narodna predaja u Jajcu veli da je na mjestu te kuće u tursko doba bila tekija i musafirhana, a vjerojatno u vezi s tim biće i stari naziv susjedne ulice Šeh mahala. Za vrijeme bivše Jugoslavije u toj kući bila je žandarmerijska komanda. U periodu trećeg oslobođenja grada tu je jedno vrijeme bilo smješteno rukovodstvo, a i neki dijelovi Kulturne ekipe pri Vrhovnom štabu. Pozorištem Narodnog oslobođenja rukovodio je Ivo Frol. Horom su rukovodili Oskar Danon i Nikola Hercigonja.

Kuća Jove Grubača. U Školskoj ulici br. 24, uza sam bedem, a istočno od Medved-kule i spomenute Saraceve kuće, gotovo na kraju platoa što se visoko uzdiže iznad korita Plive i ceste dolje u kotlini, nalazi se mala kuća s prizemljem i jednim katom. Građena je 1933. g. Danas je u prilično slabom stanju, a koristi je vlasnik stari Jovo Grubač sa suprugom.

1943. g. u toj kući boravio je i radio Edvard Kardelj, a uz njega i šef Tehničkog odjeljenja Vrhovnog štaba Vladimir Smirnov, zvani Voloda,

Oni su koristili gornji kat, koji se sastoji od dvije sobe i malog pretsoblja. Prema pričanju Jovine supruge, koja je za cijelo to vrijeme bila u kući, kasnije je tu stigla i neka drugarica iz Italije, čijeg se imena ona više ne sjeća. (Možda je to bila drugarica Vida Tomšić?) Inače u kuću su često svraćali drugovi Tito, Pijade, Ranković i drugi.

U danima boravka i rada spomenutih rukovodilaca u toj kući, jugoistočno od toga objekta, uza sami tvrdavski bedem, bilo je smješteno mitraljesko gnijezdo za odbranu kompleksa svih objekata Vrhovnog štaba od neprijateljskih bombardera. Gnijezdo je bilo smješteno s vanjske strane bedema na samoj litici, a jedini prilaz bio je od spomenute kuće, kroz masiv bedema, koji se načrtovalo u tu svrhu tada prokopao. Sama pak kuća bila je izvrsno zaklonjena od neprijateljske pješadije. S južne i istočne strane štitile su je visoke sedrene litice, a prilaz joj je bio moguć jedino sa zapadne strane, od katakombi, a tamo je već i iz drugih razloga postojalo dobro osiguranje Pratećeg bataljona.

Zgrada Niže ženske stručne škole nalazi se u ulici Ejuba Ademovića br. 16, na putu od Titove kuće prema centru grada, odmah uz poznati romanički spomenik — Toranj sv. Luke. To je jednokatna zgrada iz austro-ugarskog doba razvedenog tlocrtog rješenja, pod vrlo strmim alpskim krovom pokrivenim crijevom. Danas je u dobrom stanju. U toj kući za vrijeme austro-ugarske i bivše jugoslavenske uprave bila je smještena finansijska stanica.

U današnjoj zgradbi Ženske stručne škole godine 1943. bila je kuhinja Vrhovnog štaba i pri-

Sl. 16. Kuća Jove Grubača

Sl. 17. Zgrada Osnovne i Niže ženske stručne škole

štabskih jedinica. Hrana se nije dijelila tu nego se nosila u dvorište katakombi i servirala u baraci.

Zgrada Osnovne škole nalazi se pored same zgrade današnje Niže ženske stručne škole. Za vrijeme oslobođenja Jajca korištena je za održavanje analfabetskih tečajeva i za pravu osnovnu školu. Ona je važna i po tome, što je uoči II zasjedanja AVNOJ-a u njoj održan sastanak viđenijih predstavnika svih delegacija koje su došle na zasjedanje radi dogovora o formulaciji odluka koje će se donijeti na Drugom zasjedanju. U ime Centralnog komiteta KPJ na tome sastanku bili su prisutni Moša Pijade i Edvard Kardelj, koji su dотле mnogo radili na pripremanju toga materijala³⁰. Pred kraj 1943. god. tu se uselila Tehnika Okružnog komiteta KPJ.

Šarenica. Tako se u narodu zove impozantna stambena kuća u pseudomaurskom stilu u produženju iste ulice (broj 12) prema centru grada, na istoj strani na kojoj su Osnovna i Stručna škola. Velik je to i masivan objekt Jajca za svoje vrijeme, a gornji naziv dobio je po tome, što su mu fasade bojene kao i druge naše građevine pseudo-maurskog stila, horizontalnim tračkama, datim naizmjenično u crvenkastoj i svjetlo-plavoj boji. Građena je 1899. g., a podigao ju je ondašnji jajački posjednik Suljaga Sarač za stan svoje porodice, koja se smjestila na katu, te za besplatan konak za putnike namjernike, koji je smješten u prizemlju s posebnim ulazom sa sjeverne strane. Danas kuća pripada porodici Ćuk. Prije 1899. g. na mjestu te kuće bila je jedna starija bosanska kuća, ures starobosanske stambene arhitekture, s čoškovima na sve četiri strane, mu-

šepcima i bogatom rezbarijom u unutrašnjosti. Bila je vlasništvo starih jajačkih kapetana, a posljednji od njih bijahu Mehmedbeg i Osmanbeg Kapetanović, potomci tih kapetana, po kojim su se i prozvali.

U Šarenici je 1943. g. bilo sjedište Agit-propa CK KPJ. Tu je boravio i radio drug Moša Pijade. Jajčani se i danas sjećaju kako je onih dana Moša zalazio po dućanima i radnjama u čaršiji te kupovao papir i pribor koji je mogao služiti za pisanje. Tu je Moša polovinom oktobra 1943. g. osnovao našu, prvu telegrafsku agenciju Nove Jugoslavije — Tanjug. Tu je Moša, pored ostalog, pripremao materijal i špigel za izdavanje u inostranstvu prvog broja ilustrovanoг časopisa »Nova Jugoslavija«, koji je nešto kasnije, zajedno sa Ivom-Lolom Ribarom, u poznatoj pogibiji od bombardovanja neprijateljskog aviona, prilikom ukrcavanja u naš avion, na Glamočkom Polju uništen. Pored Pijade, u Šarenici su boravili i radili Lola Ribar, Vladimir Dedijer, Vladimir Ribnikar i neki drugi³¹.

U Šarenici je naš čuveni kipar Juraj Augustinčić imao svoj atelje³². Tih dana je Augustinčić portretirao druga Tita i izradio poznatu bistu koja je bila izložena u Domu AVNOJ-a prilikom zasjedanja, a koja je kasnije u borbi nastradala. Augustinčić je u Jajcu radio i na mnogim, drugim poslovima. On je dosta truda uložio u portretiranje članova Politbiroa CK KPJ koje je vrlo

³¹ Vl. Dedijer, Isto tamo, str. 634.

³² Vl. Dedijer, Isto tamo, str. 636.

Sl. 18. »Šarenica«

³⁰ Rodoljub Čolaković, Isto tamo, str. 62.

uspješno prikazao u reljefu od jednog monolitnog komada. I taj reljef je kasnije u borbi uništen. Augustinčić je pomagao Kunu na izradi prvog grba koji je za vrijeme zasjedanja AVNOJ-a bio izložen u Domu. Augustinčić se dosta mučio

sa materijalom za rad. U blizini nije bilo kvalitetne gline, pa se ova morala donositi čak iz Livna. Augustinčić se poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a nije dugo zadržao u Jajcu, jer je po nalogu Vrhovnog štaba otpotovao u Sovjetski savez.

TVORNICA »ELEKTROBOSNA«

Današnja tvornica »Elektrobosna«, koja je započela tu svoj rad kao akcione društvo godine 1897., odigrala je značajnu ulogu u toku Narodnooslobodilačkog rata, a naročito u doba kada je u Jajcu boravio Vrhovni štab za onih nepunih 5 mjeseci. Prije nego predem na neke naročito značajne objekte u sklopu Tvornice, istaknuću nekoliko opštih podataka iz kojih se vidi u kojem je vidu sve Tvornica služila Narodnooslobodilačkoj borbi.

Zgrade, postrojenja, zatečeni materijali, zatim proizvodi Tvornice obilno su korišteni za potrebe NOP u vrijeme kada je grad bio u rukama partizana. To je bilo olakšano time što je među radnicima Tvornice bilo dosta naprednih ljudi i što su se radnici uopšte brzo prilagođavali potrebama NOP.

Interesantan je napr. podatak da je kod prvog oslobođenja Jajca u skladištima Tvornice nađeno 52 a kod drugog 30 vagona soli, koja je u onim prilikama opšte oskudice soli na oslobođenom teritoriju, značila veoma mnogo. Naravno, so je odmah po nalogu Vrhovnog štaba raspodijeljena na oslobođene krajeve. Odmah poslije oslobođenja

Jajca 1943. g. izvršena je reorganizacija u proizvodnji Tvornice. Ferosilicij, koji se dotada proizvodio u toj Tvornici, u ondašnjim specifičnim uslovima nije imao produž na oslobođenom teritoriju, pa se prešlo na proizvodnju karbida, koji je služio potrebama i vojske i stanovništva. U tu svrhu preuređena je i talionička peć, i hlađenje je izvršeno u rekordnom vremenu od 21 dan s punim kvalitetom novog proizvoda, karbida. Za potrošnju karbida bila je vezana i izrada karbitnih lampi, pa su se i one izradivale u toj Tvornici i to od lima, na dosta jednostavan način, ali način koji je ipak zadovoljavao potrebe. Lampe su izradivali limari i varioći. Pri tome se pojavio problem upaljača, ali su se majstori ubrzo snašli — pravili su upaljače od puščanih metaka. Dalje, za proizvodnju karbida u blizini se žario i kreč, koji je služio i za izradu karbida i kao gotov produkt za građenje i krečenje objekata. Interesantan je ovaj podatak: do 27. XI. 1943. g., kada je bombardovanje prekinulo rad na proizvodnji karbida, bilo je već proizvedeno 100 vagona karbida³³.

³³ R. Sokolović, Isto tamo.

Sl. 19. Tvornica »Elektrobosna«

Sl. 20. Upravna zgrada Tvornice

Sl. 21. Drug Tito pozira kiparu Augustinčiću

Iako je laboratorij pri povlačenju okupator onesposobio, partizani su ga ubrzo popravili i on je počeo da radi. Pored ostalog, tu se, istina na primitivan način, proizvodio antiseptikum — sublimat, dezinfekciono sredstvo za bolnice i ambulante, a onda i bijeli i žuti precipitat za liječenje rana³⁴.

U Odjeljenju hlornih derivata izrađivane su kuglice protiv metilja i dijeljene narodu.

Tvornička pilana davala je svu potrebnu drvenu građu za objekte koji su se u onome vremenu popravljali ili nanovo izvodili. I stolarska radionica je punim pogonom radila za naše potrebe. Po odluci Sreskog narodnooslobodilačkog odbora 1944. g., pilana i radionica su izrađivale

tipska vrata i prozore za podizanje brojnih domova u Janju koje je neprijatelj u toku rata popalio³⁵.

U bravarskoj radionici vršio se popravak oružja, i lakog i teškog: najviše pušaka, zatim mitraljeza pa i topova. Tu su opravljane pisaće mašine, rađeni dijelovi za željezničke mostove, pravljene prve zvijezdice za vojne činove i petokrake za kape.

Naravno, za čitavo to vrijeme električna centrala je davala električnu energiju za rasvjetu i bila osnov za gore navedenu proizvodnju. Valja istaći i podatak da je NOV 1942 god. pri povlačenju iz Jajca, po naređenju Vrhovnog štaba, a pod nadzorom ing. Smirnova-Volodje, onesposobila

³⁴ VI. Dedijer, Isto tamo.

³⁵ Arhiv CK KP BiH, I, knj. 2, str. 436.

Sl. 22. Drug Tito pozira slikaru Božidaru Jakću

centralu da se neprijatelj njome ne bi mogao služiti. Centrala je onesposobljena također pri napuštanju grada 7. I. 1944 god.

Prvih dana oslobođenja Jajca 1943 god. Vrhovni štab sa svojim organima smjestio se u zgrade ove tvornice. Malo zatim glavnina Vrhovnog štaba se preselila u grad, unutar zidina stare tvrđave. Uoči Drugog zasjedanja AVNOJ-a Vrhovni štab se ponovo preselio u zgrade tvornice. Ovo ponovno preseljenje Vrhovnog štaba došlo je kao mјera predostrožnosti zbog sve češćeg bombardovanja grada. Tome je doprinosila i okolnost da je sklonište Tvornice bilo pogodno i za rad više ljudi.

Može se reći da su svi objekti Tvornice bili od velikog značaja za Narodnooslobodilački rat.

Od objekata u tvorničkom sklopu koji su u razne svrhe korišteni, potrebno je naročito istaknuti staru upravnu zgradu, zatim halu elektrolize, sklonište u sedrenom briješu do same hale, barake izgrađene uz halu, te zgrade stambene kolonije.

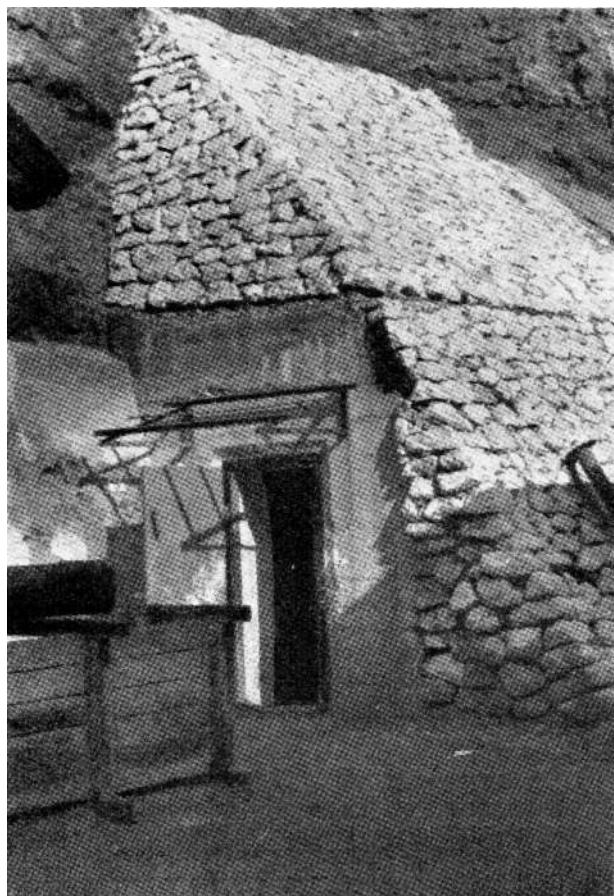
Upravna zgrada je jednostavan objekat, podignut 1897 god. U toj zgradi je duže vremena bila uprava Tvornice, zbog čega je i nazvana Upravna zgrada, a danas je tu smješten Tehnički biro Tvornice. U dosta dobrom je stanju. Zgrada

je značajna iz više razloga. U njoj je za vrijeme drugog oslobođenja Jajca bio smješten štab Prve dalmatinske brigade, a za vrijeme trećeg oslobođenja štab Prvog korpusa. Osim toga, u periodu trećeg oslobođenja u prizemlju je bilo Šifransko odjeljenje Vrhovnog štaba kojim je rukovodila Branka Savić. U zgradi je tada održavana Politički škola CK KPJ, tzv. Viši partiski kurs. U tu svrhu je korišteno prizemlje i jedna veća sala na katu kao učionica sa klupama, tablom i drugim potrepštinama. Održana su dva kursa³⁶. Njima je rukovodio Krsto Popivoda. Kasnije su tu, a naročito u toku četvrtoog oslobođenja grada, održavani i razni drugi kursevi — sanitetski, telegrafski i dr.

U periodu trećeg oslobođenja grada u toj zgradi na katu je bio i atelje slikara Đorđa Andrejevića - Kuna u kome se intenzivno radilo za potrebe Agitpropa Vrhovnog štaba.

Tako je Kun dao ideju za prvi grb. Uz pomoć Augustinčića ta je ideja realizovana u vidu grba koji je kao dekorativan elemenat bio na pozornici Doma u vrijeme II zasjedanja AVNOJ-a. Tadašnji grb se sastojao od petokrake zvijezde, dva snopa klasja žita koji se povijaju sa strane zvijezde i trake koja se zavija i leprša u donjem dijelu. Kun je kasnije, u Drvaru, po sugestijama drugova Tita, Može i Marka dao definitivan nacrt grba Nove Jugoslavije koji je karakterističan zbog simboličnih pet buktinja čiji se plamenovi spajaju u jedan plamen. Osim toga, Kun je u Jajcu radio i na mnogim drugim stvarima. Tako je dao skice za prve partizanske ordene; Orden narodnog heroja koji je i do danas ostao nepromijenjen, Partizanske zvijezde prvog, drugog i trećeg stepena, Orden bratstva i jedinstva, Orden za hrabrost i Medalju za hrabrost. On je tada dao nacrt i za Partizansku spomenicu (prvo izdanje). Zatim je Kun radio na nacrtima oznaka Titove maršalske uniforme, po (kojima su tada omladinke iz Jajca vezle direktno na štofu uniforme. (Idejni skicu tzv. Maršalskog znaka radio je Augustinčić. Po njoj je taj znak kasnije u oslobođenoj zemlji i izrađen). Kun je u svome ateljeu izradio više plakata i grafike-linoreza i duboreza, naslovnih strana za štampu i časopise, radio je na likovnoj opremi diploma Oficirskog kursa i drugim sličnim poslovima. U nekim poslovima, naročito kod pripreme drveta za duborez, slikaru Kunu je mnogo pomagao talentovani stolar Jako Ilić iz Jajca.

Hala elektrolize. To je objekt u armiranom betonu, sagrađen u novije vrijeme, 1939 g., a pušten u pogon 1940 g. Objekt je korišten na taj način, što je u njegovom južnom dijelu izgrađena baraka od 6 prostorija koje su imale krevete, radio-službu, telefonske instalacije i kancelarije. Te prostorije je koristio Vrhovni štab za

Sl. 23. Sklonište Tvornice »Elektrobosna«

³⁶ Ing. arh. Živa Djordjević, Isto tamo.

vrijeme trećeg oslobođenja grada, a u njima su jednim dijelom bili smješteni i delegati na II zasjedanju AVNOJ-a. Tu je bila radionica za opravak radio aparata i radio stanica. Ogromni slobodni prostor u hali ispred baraka služio je za komuniciranje i bio je mjesto gdje su se održavali manji skupovi i konferencije. Iako je prostor i konstrukcija hale dopuštala da se koristi kao takva, bez barake, baraka je unutar toga velikog objekta izgrađena iz termičkog razloga, jer se taj manji prostor lakše zagrijavao.

Sklonište. Hala je situirana uz sami visoki sedreni otkop s razdaljinom od kojih desetak metara. U sedrenom otkopu ugrađeno je ogromno skonište od napada iz vazduha za tvorničko radništvo, uoči samoga rata, koje je 1943. g. izvrsno poslužilo kao sklonište partizanima, naročito Vrhovnom štabu. U skloništu su bili električno osvetljenje, ventilacija i sve što je potrebno za duži boravak.

Više puta je drug Tito noćivao i radio u skloništu. Jedan momenat kada je drug Tito, dan poslije zasjedanja AVNOJ-a, bio u skloništu prikazao je u grafici slovenački slikar Božidar Jakac, koji je bio delegat Slovenije na zasjedanju AVNOJ-a. Nije sasvim jasno ko je pored Tita postavljen na slici. Vjerovatno su to Kidrič, Vidmar i jedan stražar. Napominjem da je Jakac portretirao druga Tita 5. decembra 1943. god. u dvorištu Tvornice³⁷. Tu je, dakle, nastao onaj vrlo uspjeli i dobro poznati crtež Božidara Jakca.

Poznato je da je Rodoljub Čolaković kao sekretar AVNOJ-a odmah iza zasjedanja AVNOJ-a radio baš u tome skloništu. Tu je 3. XII. održana prva zajednička sjednica Prezidijalnog komiteta AVNOJ-a i Nacionalnog komiteta, kojoj je preuzeo drug Tito³⁸.

Dedijer piše da je uoči Drugog zasjedanja AVNOJ-a neprijatelj bombardovao Jajce i da je tom prilikom drug Tito bio u skloništu Tvornice. Usljed toga iznenadnog bombardovanja pred samim skloništem poginulo je nekoliko boraca iz Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba. Jednom od boraca bomba je rasplijetala stomačni organ. Ljekar Dr. Papo ga je odmah operirao i to u samome skloništu.

Tom prilikom je sam Tito pridržavao glavu ranjenog partizana i pomagao pri operaciji³⁹.

Barake. Između hale Elektrolize i skloništa bile su 1943. god. izgrađene dvije barake sa istim ciljem kao i one u samoj hali. U jednoj je neko vrijeme boravio i radio drug Tito, a u drugoj je neposredno poslije zasjedanja AVNOJ-a radilo nekoliko članova Nacionalnog komiteta — Kardelj, Bakarić, Frol i Ribnikar, te Prezidijalni komitet AVNOJ-a⁴⁰.

Između hale Elektrolize i fesi-peći podignuta je još jedna baraka koja je imala posebnu namjenu. U njoj je bila Oficirska škola, prva ustanova te vrste u NOB-i iz koje je izašao naš prvi oficirski kader. Sama uprava je bila u jednoj od tri zgrade u stanbenoj koloniji, s druge strane ceste. I poslije četvrtog oslobođenja Jajca tu je održan još jedan kurs Oficirske škole. To je bio kurs Oficirske škole Petog korpusa od 129 boraca i oficira raznih struka⁴¹.

Stanbena kolonija se sastojala od tri manje zgrade, blizu upravne zgrade Tvornice, samo s druge strane ceste. Te zgrade su korištene u mnoge svrhe. U jednoj napr., kako sam to već naveo, bila je uprava sa kancelarijama Oficirske škole. U jednoj je takođe 1943. god. bilo smješteno Odjeljenje za vezu Vrhovnog štaba kojim su tada rukovodili Dragićević Veljko i Nakićević Slobodan.

Rad toga odjeljenja je bio dobro razvijen. Odjeljenje je imalo nekoliko radio stanica koje su održavale stalnu vezu sa radio stanicama korpusa, divizija i drugih jedinica na terenu. Prenos je vršen Morzeovom abzukom, šifrom brojeva. Odjeljenje je imalo stalnu vezu i sa inostranstvom. Tako je, pored ostalog, svakog dana dva puta u određeno vrijeme bila konstantna veza sa Sovjetskim savezom radi davanja materijala za emisije Slobodne Jugoslavije. Kada je osnovan Tanjug svaki dan je preko toga odjeljenja održavana veza sa Moskvom i Londonom radi davanja njegovog Biltena.

Odjeljenje za vezu je organizovalo kurs za radio telegrafiste koji je pohađalo 35 slušalaca, a koji su po završetku bili raspoređeni u razne vojne jedinice na terenu.

VILA ZAVNOBiH-a

To je stanbeni objekt s dva kata (drugi u potkrovju, mansardni) od masivnog materijala s građevnim oblicima koji podsjećaju na austrijsku tirolsku arhitekturu s kraja prošloga vijeka, odakle je zapravo i došla ovdje. Situiran je u slobodnom

prostoru u jednom dijelu starog groblja Varošnice i na platou što se uzdiže iznad Doma AVNOJ-a i s kojeg se otvara prekrasan vidik na sve strane. Kuća je građena sva od sedre s prirodnim izgle-

³⁹ Vl. Dedijer, Josip Broz-Tito, Beograd 1953 god., str. 379.

⁴⁰ Rodoljub Čolaković, isto tamo, str. 70.

⁴¹ Rodoljub Čolaković, isto tamo, str. 70.

Živa Đorđević, isto tamo.

³⁷ Oslobođenje, list SSRN-a, Sarajevo, 1-XII-1953. godine.

³⁸ Rodoljub Čolaković, Isto tamo, str. 70—71.

Sl. 24. Vila ZAVNOBiH-a

dom, nežbukana. U prizemlju je trosobni konformi stan, na katu četiri sobe, a na mansardi daljne tri sobe.

Tu je kuću gradila mjesna tvornica početkom ovoga vijeka kao stan za direktora. Ranije se zvala Vila »Elektrobošne« a sada je poznata pod imenom Vila ZAVNOBiH-a.

Danas je zgrada u dosta dobrom stanju.

Kod prvog oslobođenja Jajca u toj zgradi se vrlo kratko vrijeme nalazio Vrhovni štab sa drugom Titom. Uz Tita su tada bili drugovi: Moša Pijade, Ivan i Lola Ribar i Aleksandar Ranković. U isto vrijeme vila je služila kao sjedište Operativnog štaba za Bosansku Krajinu, sa komandantom Kostom Nađom i političkim komesarom Osmandom Karabegovićem, te kao sjedište štaba Druge proleterske brigade⁴². Godine 1943, za vrijeme trećeg oslobođenja Jajca, u toj zgradi su boravile savezničke vojne misije pri Vrhovnom štabu, engleska i američka, a zatim pretsjedništvo ZAVNO BiH-a.

U toku trećeg oslobođenja 1943 godine tu je neko vrijeme bio štab Desete divizije.

U toku četvrtog oslobođenja grada, sve od 12 septembra 1944 do 15 aprila 1945 godine u toj vili je bilo pretsjedništvo ZAVNOBiH-a.

Pred proslavu Desetgodišnjice Drugog zasijedanja AVNOJ-a kuća je temeljito uređena i izvana i iznutra. Danas ona služi kao izletnički objekt i povremeno konačište naših najuglednijih političkih i javnih radnika.

SJEDIŠTE POKRAJINSKOG I OKRUŽNOG KOMITETA KPJ I SAVEZA KOMUNISTIČKE OMLADINE JUGOSLAVIJE

Masivna stanbena zgrada s verandom, bašćom i tri etaže (prizemlje, kat i mansardni stan) u ulici Đure Pucara br. 9. Objekt je građen 1931 godine, a vlasnik mu je Emanuel Lihtner, bivši poslovoda u mjesnoj Tvornici, kojeg su okupatori odveli 1941 godine, odakle se više nije vratio kući. Tu danas stanuje njegova supruga.

Objekt se danas nalazi u dobrom stanju.

Za vrijeme trećeg oslobođenja Jajce u toj zgradi je bilo sjedište Okružnog komiteta Saveza komunističke omladine Jugoslavije za okrug Jajce sve od 17. avgusta (od dolaska partizana u Jajce) do oktobra 1943 godine, a od oktobra 1943 do januara 1944, dok NOV nije napustila Jajce, tu je bilo sjedište Pokrajinskog i Okružnog komiteta KPJ.

U toj zgradi je 1943 godine bila Tehnika Okružnog komiteta KPJ koja je uglavnom služila potrebama Vrhovnog štaba. Tehnika je imala ciklostil, gešteter i jednu presu i radila je dosta po-

Sl. 25. Zgrada Emanuela Lihtnera u ulici Đure Pucara br. 9

⁴² VI. Dedijer, Dnevnik, Beograd, 1951 god., str. 217–218.

slova. Svaki dan su na jednome presavijenome tabaku papira, dakle na 4 male stranice, izdavane »Radio vijesti Vrhovnog štaba NOV i POJ« koje su se organizovano otpremale na sve strane. Osim toga, u toj Tehnici su se štampale razne knjige, priručnici i materijali za Oficirski kurs i za Političku školu, kao i za druge potrebe Vrhovnog štaba i CK KPJ. Tako su tu u 40 do 50 primjeraka na geštetner izvlačene knjige kao napr.: »Kako se kalio čelik«, »Šta da se radi«, »Korak naprijed, dva koraka nazad« itd.

Tehnika Okružnog komiteta se kasnije preseila u jednu od obližnjih kuća u istoj ulici odakle je ubrzano, pred kraj godine prešla u zgradu Osnovne škole, odmah do Šarenice gdje je bio »Tauzug«.

Godine 1953 na zgradi je postavljena spomen-ploča sa slijedećim natpisom u latinici:

U ovoj kući bio je smješten 1943 do 1944 Okružni komitet Saveza komunističke omladine Jugoslavije za okrug Jajce.

Sl. 26. Zgrada Narodne banke

ZGRADA NARODNE BANKE

To je masivnija zgrada jednokatnica u pseudorenesansi u Titovoј ulici br. 11, sa tlocrtnom še-mom koja je prilagođena današnjoj Titovoј ulici i kosom odvojku što vodi na Trg bratstva i jedinstva. Danas je to zgrada filijale Narodne banke. Gradio ju je početkom našeg vijeka neki Grof Matija, ondašnji zastupnik Pivare kao svoj stan. U prizemlju toga objekta za vrijeme stare Jugoslavije bila je trgovачka radnja, zatim jedno vrijeme gostonica, a najposlije banka. Do kraja prošloga vijeka na tome mjestu je stajala lijepa bosanska kuća porodice Kršlaka. Sačuvana drvezbarena ponutrica iz jedne sobe te kuće danas je izložena u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Zgrada je danas u dobrom stanju.

Za vrijeme drugog oslobođenja Jajca tu je bilo sjedište štaba Prve proleterske divizije sa Kočom Popovićem, Aleksandrom Rankovićem i Fićom Kljajićem.

Za vrijeme četvrtog, odnosno definitivnog oslobođenja grada u toj zgradi je bilo sjedište Pokrajinskog komiteta KPJ. Komitet se tu doselio 12. septembra 1944 godine i ostao sve do 15. aprila 1945 godine, kada se preselio u oslobođeno Sarajevo. Komitetom je rukovodio sekretar Đuro Pučar-Stari.

PARTIZANSKA ŠTAMPARIJA

Za vrijeme trećeg oslobođenja Jajca, kada je u gradu boravio Vrhovni štab sa drugom Titom i kada je održano Drugo zasjedanje AVNOJ-a bilo je mnogo raznovrsnih poslova oko štampanja koje je uspješno obavljala štamparija Pokrajinskog komiteta KPJ u Busiji kod Ribnika, oko 45 km sjeverozapadno od Jajca. Naročito je štamparija bila aktivna u vezi sa zasjedanjem AVNOJ-a. Među štamparskim postrojenjima značajnu ulogu odigrao je tigl iz livanjske štamparije. On je za vrijeme IV ofanzive bio zakopan na Šator-planini, a čim je opasnost minula, izvađen je i prenijet u Prekaju, zatim u Busiju gdje je dosta dugo radio. Za vrijeme VI ofanzive ovaj tigl je na jednu noć također bio zakopan. I u toku VII ofanzive štamparija u Busiji je morala biti u zemlju sa-

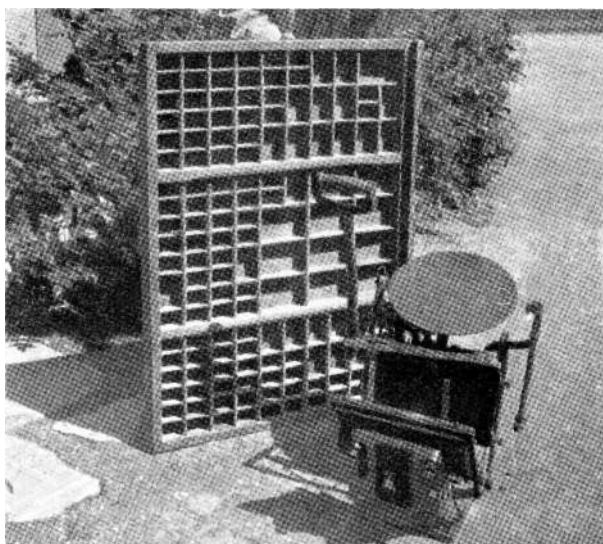
krivena. Kasnije je izvađena iz zemlje i prenesena u Medđeđe Brdo kod Sanice, zatim u samu Sanicu, a čim je Jajce oslobođeno ona je tamo prenesena. Bilo je potrebno da se štamparija popravi, jer je uslijed zakopavanja i prenašanja bila već prilično oštećena. To je sve vrlo brzo učinjeno. Obezbijeden je i električni pogon, pa je rad otpočeo dosta brzim tempom. Osim toga, štamparija je ojačana jednim novim tiglom koji je izvučen iz Banje Luke još za vrijeme trajanja borbi u samome gradu, a mjesec dana kasnije i jednom šnel-presom iz Travnika⁴³.

⁴³ Vl. Dedijer, Partizanske štamparije, Beograd, 1945 god., str. 65–66 i 68–69.

Sl. 27. Zgrada u kojoj je bila štamparija 1944 i 1945. g.

Štamparija je iz Sanke prenesena u Jajce početkom oktobra 1944. godine. Smještena je u prizemlje stambene kuće u današnjoj Koljenčićevoj ulici br. 6. koja čini nastavak Titove ulice prema Banjoj Luci. Zgrada je slobodno postavljena u prostoru s gornje strane ceste. To je dvokatnica s četiri sobe u prizemlju, pet na katu i tri na mansardi. Po svojim arhitektonskim osobinama ona je tipičan primjer zgrada kakve su za vrijeme Austrije po našim varošima podizane. Rješenje unutrašnjeg prostora postavljeno je tako da se

Sl. 28. Dio štamparije koji se sada nalazi u Muzeju u Jajcu

sve prostorije vežu za centralni međuprostor, za hol. Sama kuća nastala je 1905. godine u novom dijelu grada koji se počeo izgrađivati nakon prosijecanja ceste 1895. godine. Podigao ju je gostioničar Ivan Manola kao najamni stambeni objekt. Za vrijeme bivše Jugoslavije u toj zgradi su stanovali činovnici mjesne Tvornice. Danas su u zgradi smještena neka odjeljenja Narodnog odbora sreza. Zgrada je u dosta dobrom stanju.

Od oktobra 1944. godine pa sve do 12. aprila 1945. godine, kada je prenesena u oslobođeno Sarajevo, štamparija je obavila obimne i veoma važne poslove. Glavni posao, može se reći, bio joj je izdavanje lista »Oslobođenje« koji je izlazio nedeljno na 8 strana. Štampariji je od strane rukovodećih organa pridavata velika pažnja, a brojan radni kolektiv (gotovo 100 ljudi) bio je stručan, ulagao je ogromne napore i postizao odlične rezultate. Zasluga je tih ljudi da su mašine stalno bile sposobne za rad u tri smjene i da su one poslije Oslobođenja sačuvane kao vrijedni spomenici naše Revolucije.

Livanjski tigl je sada na čuvanju u Muzeju Narodne revolucije u Sarajevu, odnosno on je privremeno ustupljen nedavno otvorenom Muzeju Prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću. Šnel-presa iz Travnika još je aktivna-onu se sada nalazi u štampariji u Trebinju.

*

To su, eto, najvažniji nepokretni spomenici NOB-e u Jajcu. Time njihov broj nije iscrpljen. Još ima objekata, možda isto toliko važnih koji su usko vezani za djelovanje Vrhovnog štaba, većih vojnih jedinica, partiskih komiteta, AVNOJ-a ili njegovih organa, narodnooslobodilačkih odbora itd koje nije moguće ovdje sve na ovaj način obrađivati. Pa i objekti koji su vezani za neprijateljsko djelovanje, kao napr. mjesta teških zločinstava, štabova i sl. su važni dokumenti za proučavanje istorije NOB-e. Pored nepokretnih trebalo bi evidentirati i neke, barem najvažnije, pokretne spomenike u Jajcu. Oni su, istina, najvećim dijelom u formi pisanih dokumenata, fotografija ili slično tome, ali ih ima i drugačijih kao što su napr. strojevi štamparije o kojoj je bilo govora u ovome članku. Međutim pokretni spomenici bi ipak pretstavljavali temu za sebe.

Na kraju ovoga pregleda nepokretnih spomenika NOB-e u Jajcu hoću još samo da nabrojim neke koji nisu detaljnije obrađeni:

U zgradi stare opštine, u takozvanoj Gradskoj vijećnici, inače interesantnoj zgradi iz turskog perioda, u centru grada, koja danas služi kao Filiala Socijalnog osiguranja, za vrijeme prvog i drugog oslobođenja Jajca bila je smještena Komanda mesta, a za vrijeme trećeg oslobođenja tu je bilo sjedište Gradskog narodnooslobodilačkog odbora.

U vremenu prvog kao i drugog oslobođenja grada u zgradi Vlaste Froš, u ulici Đure Pucara br. 5, bilo je sjedište Okružnog i Sreskog komiteta KPJ.

Za vrijeme prvog i drugog oslobođenja Jajca Okružni i Sreski komitet SKOJ-a bili su smješteni u zgradi Fahribega Filipovića, u ulici Berte Kučere br. 2.

Zgrada današnjeg Radničkog doma, na Trgu Ive Lole Ribara, za veći period vremena trećeg oslobođenja Jajca korištena je za Komandu mesta. Kasnije se Komanda mesta preselila u zgradu Uprave puteva, u ulici Milisava Koljenčića br. 13.

U zgradi Ante Andukića, u ulici gdje je sada Narodni odbor opštine, za vrijeme trećeg oslobođenja grada bili su smješteni Sreski komitet KPJ, Sreski komitet SKOJ-a i prvi Narodnooslobodilački odbor opštine Jajce. Godine 1944 tu je bio Sreski narodnooslobodilački odbor.

U periodu trećeg oslobođenja grada u zgradi Ive Andukića, u ulici Milisava Koljenčića br. 8 boravili su Rodoljub Čolaković i Todor Vujsinović.

U zgradi Franje Filipovića, u ulici S. Šolaje br. 29, za vrijeme trećeg oslobođenja grada bilo je smješteno Sanitetske odjeljenje Vrhovnog štaba kojim je rukovodio Dr. Gojko Nikoliš, a za vrijeme četvrtog oslobođenja jedno vrijeme je tu bio štab Petog korpusa.

U zgradi današnjeg Hotela Plive, u ulici S. Šolaje br. 5, za vrijeme trećeg oslobođenja tu je bila Bolnica Vrhovnog štaba.

Zgrada današnje Bolnice, u ulici Milisava Koljenčića br. 13, značajna je po tome što su u njoj bili smješteni delegati na Drugom zasjedanju AVNOJ-a i što su tu neposredno pred sahranu prenoćili ostaci poginulog Ive Lole Ribara.

Za vrijeme konačnog oslobođenja grada u zgradi Joze Sučića, u ulici Berte Kučere br. 9, boravio je Djuro Pucar-Stari.

U zgradi Steve Zvicera, u ulici Džube Muje br. 1 u istome periodu bilo je sjedište Komande jajačkog područja.

U zgradi laboratorijske tvornice za vrijeme trećeg oslobođenja grada bila je smještena menza Vrhovnog štaba, a tu je i konačio jedan broj delegata na Drugom zasjedanju AVNOJ-a.

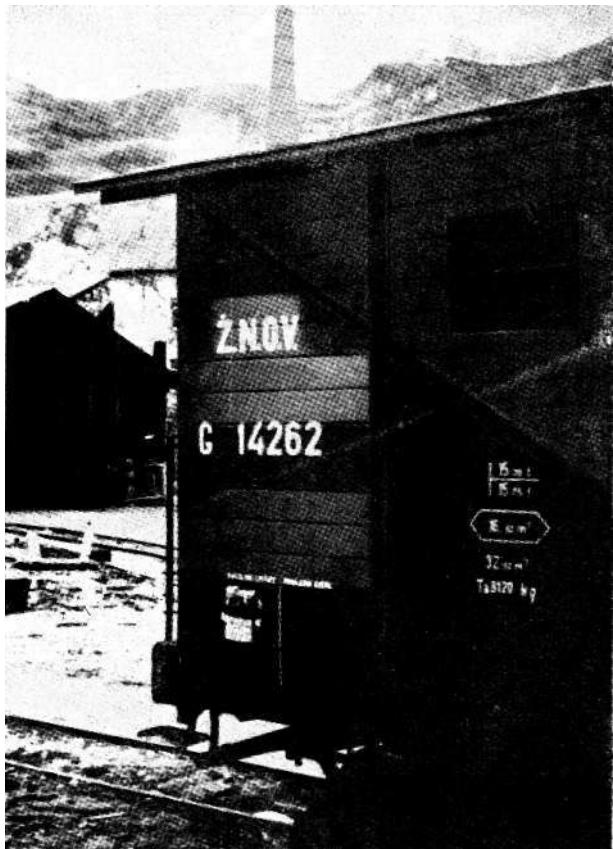
U zgradi Ambulante tvornice bila je u to vrijeme Ambulanta Vrhovnog štaba.

I mesta gdje su održavani važniji ilegalni partiski sastanci trebalo bi da se ovdje spomenu. Na dan 7 novembra 1940 g. održan je ilegalni sastanak komunista i skojevaca sreza jajačkog na

Kanalu kod današnjeg novog hotela gdje je obavljena proslava Oktobarske revolucije. U jesen 1940 g. na takvom sastanku komunista Jajca u kući Fehke Šehalića, u ulici S. Šolaje br. 51, napravljen je plan ilegalnog prebacivanja u Banju Luku španskog borca Lujze Pihler. U junu 1941 g. u prisustvu Branka Babića održan je partiski sastanak jajačke organizacije na mjestu zvanom Kraljev Grob, iznad Parka, u novembru 1941 g. održan je takav sastanak u kući Seada Cerića u Gornjoj Mahali, a u decembru iste godine u kući Ahmeta Džube, u ulici Šerifa Mačka.

Sjedište Pavelićeve Župe Pliva i Rama bilo je u zgradi bivšeg Grand Hotela, na mjestu današnjeg kina »Šolaja«. U istoj zgradi je stolovao zloglasni ustaški zločinac Herenčić, zapovjednik Hrvatske ustaške pukovnije.

Ustaše su pritvarale i zlostavljale mirno stanovništvo u zgradi Sokolskog doma, u pravoslavnoj crkvi, zgradama gdje su danas smješteni NO sreza i Vojni otsjek, zatim u Filipovića magazama, a streljali i ubijali na najsvirepije načine, te bacali u rijeku, u Podmilaču, 4 km daleko od grada, kod mosta na Vrbasu u Prudima, na Jezeru i na Vodopadu Plive.

Sl. 29. Željeznička kola NOV u Jajcu

NEKA PITANJA ZAŠTITE SPOMENIKA

Jasno je da sve spomenike Narodnooslobodilačke borbe, kao istoriske spomenike, trebamo čuvati i kao dokumente naše novije istorije i kao vaspitne faktore. Neosporno je da naprijed navedeni i opisani objekti imaju sva svojstva spomenika NOB-e. I ne samo to, nego zato što su oni vezani za događaje koji su bili sudbonosni za čitavu našu Revoluciju, spomenici Jajca spadaju u grupu najznačajnijih spomenika te vrste uopšte. Zato smo dužni da im u pogledu zaštite posvetimo osobitu pažnju — organi službe zaštite spomenika kulture, narodni odbori, organizacije Saveza boraca i druge organizacije, kao i sami građani.

Moramo priznati da se u čitavoj našoj zemlji, osim u Sloveniji, pa prema tome i u našoj Republici, tek odskoro pristupilo organizovanoj brizi oko zaštite ove vrste spomenika. Nedostajao je popis spomenika, a pogotovo nije bilo prave i potpune evidencije o njima. Rijetko su se gdje odvajala finansijska sredstva za konzervatorske zahvate na spomenicima NOB-e. Sada, kada se pristupilo sistematskom popisu na terenu čitave Bosne i Hercegovine i detaljnoj evidenciji u nekim područjima, pokazuje se prava slika fonda tih spomenika, njegovog stanja i potreba njegove zaštite. U Jajcu nije tako rđavo stanje kao u nekim drugim mjestima. Tu je bilo i interesa i nastojanja da se spomenici NOB-e čuvaju i pravilno koriste, ali, i pored toga, općenito time ne bismo mogli biti zadovoljni, jer ne postoji organizovana stalna briga i služba zaštite, a ima i više otvorenih pitanja od kojih neka ne trpe odlaganje.

Zaštita spomenika NOB-e u širem smislu te riječi obuhvata više vrsta aktivnosti. Pod tim, se podrazumijeva evidentiranje, zatim obilježavanje, a onda konzerviranje, odnosno restauriranje ili rekonstruiranje, te savremeno korištenje spomenika. U ovom članku sam, u nastojanju da obavim stručnu evidenciju, istakao glavne spomeničke atribute objekata, a ostali podaci (istoriski, građevinski, pravni i drugi), kao i evidencija u vidu fotosnikama i tehničkih snimaka trebalo bi da se kao obavezni elementi nalaze u evidenciji Zavoda za zaštitu spomenika kulture koji se onda, tokom vremena, dopunjavaju novim podacima o stanju i svim promjenama u životu spomenika.

Na ovome mjestu ja bih želio da upozorim na neke okolnosti pojedinih spomenika koje sam prilikom njihove obrade uočio i da, u interesu bolje zaštite, dadem nekoliko sugestija.

Prije svega nužno je sve objekte koji imaju svojstva važnijih spomenika administrativno-pravnim aktom Zavoda za zaštitu spomenika kulture NRBiH, kao nadzornog organa, pa Zakonu o zaštiti spomenika kulture staviti pod specijalnu zaštitu države i to vidno na samome objektu označiti. Dosadašnjim rješenjima zaštićeni su samo Dom AVNOJ-a i Burićeva kuća.

Trebalo bi, zatim, kako opisane tako i one samo navedene spomenike što prije obilježiti spomen-pločama. Dosada su tako obilježena samo četiri spomenika: Dom AVNOJ-a, Burićeva kuća, zgrada u kojoj je bila štamparija i zgrada u kojoj je bilo sjedište Okružnog komiteta SKOJ-a. Uzgred napominjem da je nužno ispraviti nehotimičnu grešku na sadašnjoj ploči koja govori o štampariji 1943 godine umjesto 1944 i 1945 godine. Dobro bi bilo da se na svakoj spomen-ploči zabilježi kada je i od koga ona postavljena, što nije učinjeno na sadašnjim pločama.

Pošto je Jajce izrazito turističko mjesto, koje ljeti posjeće veliki broj domaćih i stranih turista, bilo bi dobro da se na nekoliko raskrsnica puteva postave upozorenja o tome gdje se nalaze spomenici, a kod najznačajnijih, da se stave table sa podacima na našem i stranim jezicima. Takva Upozorenja i obavještenja trebalo bi da obuhvate ne samo spomenike NOB-e nego i sve ostale važnije spomenike kulture Jajca.

Bilo bi vrlo korisno da 'ne samo organi zaštite, nego i svi drugi koji su zainteresovani, kao napr. narodni odbori, turističke mjesne organizacije, organizacije Saveza boraca NOR-a itd. imaju kvalitetne fotografije svih spomenika, kako totala tako i njihovih detalja, a od nekih i tehničke snimke i crteže iz kojih se vidi raspored prostorija i entrije, ako su ovi bili od značaja.

U zgradi Doma AVNOJ-a trebalo bi takozvanu malu salu u gornjem katu, inače veliku i lijepu prostoriju, koja je danas sasvim prazna, uređiti kao biblioteku sa svim izdanjima iz NOB-e. Takvo iskorištavanje te prostorije odgovara usvojenoj

koncepciji Muzeja Drugog zasjedanja AVNOJ-a koji je smješten u Domu. Ako iz kojih bilo razloga to nije moguće, mišljenja sam da bi se u toj sali mogli izložiti eksponati koji bi govorili o učescu Jajca i njegove okoline u NOB-i, odnosno o događajima iz NOB-e koji su se odigrali u Jajcu i okolini. To bi se moglo usvojiti tim prije što Jajce nema nikavog drugog muzeja osim spomenutog Muzeja II zasjedanja AVNOJ-a, tj. nema muzeja koji prikazuje sve događaje NOB-e.

Proslava 10-godišnjice Drugog zasjedanja AVNOJ-a, koja je obavljena 29 novembra 1953 godine u Jajcu i u istome ovome Domu, po svemu ima mnogo veze sa Drugim zasjedanjem, pa bi i tu proslavu trebalo prikladnim eksponatima prikazati u Muzeju Drugog zasjedanja AVNOJ-a, čime bi se dobilo na značaju i Muzeja i samog Doma.

Titova kuća u parku, a posebno soba u kojoj je stanovaо drug Tito, morala bi biti briga ne samo domaćina koji tu slučajno stanuje, nego posebno zaduženog čovjeka koji bi vodio računa da ona bude uredna, čista i pristupačna javnosti. Radi osiguranja autentičnosti, inventar sobe bi trebalo evidentirati i obilježiti. Ovo isto, možda još više, vrijedi i za Burićevu kuću. Možda bi bilo najbolje da Muzej Drugog zasjedanja AVNOJ-a, koji ima svoga upravnika, evidentira inventar obiju soba i sobe vodi kao svoja odjeljenja, kao sastavne dijelove Muzeja. Burićeva kuća ima i jedan aktuelan problem. Odmah iza kuće je zasjećen brijeđ, čiji se suhozid osipa i ugrožava sjeverni zid same kuće. U interesu čuvanja čitavog objekta taj zid bi trebalo konsolidovati i tako zaustaviti kretanje zemlje. Napominjem da se zbog pomanjkanja finansijskih sredstava Narodnog odbora opštine Jajca, a i zbog toga što se radi o hitnom spasavalačkom radu, Zavod za zaštitu spomenika kulture NRBiH primio zadatka da taj posao izvede vlastitim sredstvima.

U prizemlju Burićeve kuće stanuje neka porodica sa djecom. A i soba na katu gdje je radio drug Ranković koristi se u stanbene svrhe. Ta okolnost veoma smeta da se te prostorije u kojima je bio Vrhovni štab razgledaju i da se pri tome od strane posjetilaca dožive u (pravom) svjetlu. U ovim uslovima Burićeva kuća, a naročito prizemne prostorije i Rankovićeva soba ne pružaju dovoljno elemenata spomeničkog karaktera. Mislim da bi trebalo razmotriti pitanje iseljenja stanara,

odnosno iznajmljivanja tih prostorija samo za muzejske potrebe, a još bolje pitanje otkupa čitave kuće radi njezinog uređenja i obezbjeđenja za razgledanje.

Rečeno je da na platou kod katakombi više nema baraka koje su koristile Vrhovnom štabu i drugu Titu. Zahvaljujući podacima koje je u svoje vrijeme prikupio Zavod za zaštitu spomenika kulture, danas mi znademo tačno kako su one izgledale i ne bi bilo teško da se rekonstruiraju. Čini mi se da bi, s obzirom na značaj ovih baraka kao spomenika NOB-e, trebalo razmotriti pitanje njihove ponovne rekonstrukcije i postavljanja na istome mjestu. U tome pogledu naročito je važno vidjeti kako će izgledati odnos baraka prema okolicu, odnosno prema okolnim postojećim spomenicima. Ja mislim da bi ih trebalo rekonstruirati i da bi se one svojim malim dimenzijama i izgledom lijepo uklopile u ambijenat. Ako dođe do ponovnog podizanja baraka morale bi se one odmah i konzervirati da duže traju. U slučaju da njihovo podizanje ne bude moguće, morali bismo barem izraditi njihove makete i te makete izložiti u Muzeju.

Dio štamparije koji se nalazi u podrumu Doma AVNOJ-a nije podesno smješten, a osim toga on je u priličnoj mjeri zardao. Trebalo bi ga što prije očistiti i konzervirati, a onda postaviti tamo gdje će biti i bolje čuvan i gdje će ga posjetioci moći vidjeti. Možda bi najbolje bilo da se on priključi livanjskom tiglu koji je u Muzeju Narodne revolucije u Sarajevu, jer zajedno sačinjavaju cjelinu. U vezi s tim trebalo bi i definitivno riješiti pitanje šnel-prese koja je sada u Trebinju. I nju bi već trebalo staviti u muzej, a mjesto nje u trebinjskoj štampariji koristiti novu i moderniju.

Zaštita znatnog broja spomenika NOB-e u Jajcu traži stalnu brigu raznovrsnih oblika. Ako se tome doda da Jajce ima i drugih vrsta vrlo vrijednih spomenika kulture (stari grad, toranj sv. Luke itd.), koji su također prepušteni brizi ljudi kojima to nije niti jedini, niti osnovni zadatak, bilo bi nužno da Narodni odbor opštine povjeri posebnom čovjeku, koji ima ljubavi a i izvjesne stručnosti, kao staklom službeniku, svu brigu oko zaštite spomenika kulture u gradu Jajcu. Možda bi bilo najbolje da taj službenik bude referent u Muzeju Drugog zasjedanja AVNOJ-a, kao i da se finansijska sredstva opštine i sreza

koja se odobravaju za zaštitu ovih spomenika stavlaju na raspolaganje Muzeju koji će ih sporazumno sa Zavodom za zaštitu spomenika kulture i po stručnim uputstvima ovoga i koristiti.

Neke u ovome članku iznesene sugestije već su od nadležnih usvojene i na njihovoj realizaciji se već radi, a neka pitanja još čekaju na svoje

rješavanje. Po svemu se već može zaključiti da se spomenicima NOB-e u Jajcu u zadnje vrijeme pridaje dosta pažnje i da će svi nadležni faktori sa svoje strane preduzeti mjere da se oni čuvaju i koriste kako to oni po svom velikom značaju i zaslužuju.

RÉSUMÉ

Dans le préface de cet article l'auteur annonce que l'Institut pour la protection des monuments historiques de la R. P. de Bosnie et Herzégovine vient de commencer l'évidention scientifique de monuments de la Guerre de la libération nationale en Bosnie et Herzégovine. Ce commencement fut dédié à Jajce, un de plus célèbre centre au cours de la G. L. N. en Yougoslavie.

La première part de cet article traite un bref appercue des incidents au cours de la G. L. N., à Jajce et plusieurs objets immobiles, qui sont liés à ces incidents et qu'on doit traiter comme les monuments de l'histoire moderne du peuple yougoslave.

Dans la seconde part de cet article l'auteur décrit ces objets, présente les photographies et les dessins,

aussi que plusieurs données qui parlent de la signification scientifique de ces objets. Les objets principales sont: l'édifice du séjour et du travail de Marechal Tito et du Grand quartier général de NOV (L'armé de libération populaire) et de POJ (Mouvement de libération yougoslave), aussi que les édifices qui sont liées au célèbre Seconde Conseil de AVNOJ (Conseil antifachistique de la libération nationale yougoslave) qui a eu lieu le 29 et 30. XI. 1943. et qui signifie la création de la Nouvelle Yougoslavie.

Dans la troisième part l'auteur examine quelques questions de la conservation et propose les moyens de la conservation de monuments décrits appartenants au NOR (Révolution de la libération nationale) à Jajce.